Manoharbhai Shikshan Prasarak Mandal Armori's

MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE &
LATE NASARUDDINBHAI PANJWANI COMMERCE COLLEGE, ARMORI

Dist. Gadchiroli (Maharashtra) 441 208

Affiliated to Gondwana University, Gadchiroli.

Re-accredited by NAAC 'A' with 3.24 CGPA

ANNUAL QUALITY ASSURANCE REPORT

AQAR : 2022-2023

CRITERION – I

CURRICULAR ASPECTS

METRIC NO: - 1.3.3.

METRIC NAME: -Number of students undertaking project work / field work/ internships.

Web: - mgcollegearmori.ac.in
e-mail: - mgcollege.armori@gmail.com
Phone: - 07137-266558

Project Work Reports/ Field Visit Reports of B.A.

MANOHARBHAI SHIKSHAN PRASARAK MANDAL ARMORI'S
MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE &
LATE NASARUDDINBHAI PANJWANI COMMERCE COLLEGE
ARMORI Dist. Gadchiroli (M.S.) 441 208
Affiliated to Gondwana University, Gadchiroli
Re-accredited by NAAC 'A' with 3.24 CGPA (2022)
Web: mgcollegearmori.ac.in

Dr. Lalsingh H. Khalsa
Principal & IQAC Chairman
Mob. No. 9422153197
E-mail:lalsinghkhalsa@yahoo.com

Dr. Satish. S. Kola
IQAC Coordinator
Mob. 9595982057
E-mail: satish.kolawar@gmail.com

Certificate of Verification

The document herewith is a testimonial of the following specifics;

- AQAR 2022-23
- Criterion - **I (Curricular Aspects)**
- Metric no. – **1.3.3**
- Metric Particular – **Number of students undertaking project work / field work/ internships.**

It is affirmed that the attached document pertinent to the above cited specifics are duly verified and approved by the IQAC.

Criterion Head

IQAC Coordinator

IQAC-Co-ordinator

IQAC Chairperson

PRINCIPAL
M.G. Arts, Science &
Late N.P. Commerce College
ARMORI, Dist. Gadchiroli

M.G. Arts, Science & Late N.P. Commerce College * Armori *

Study Tour Report B.A.III (Geography)

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N. P. Commerce College Armori, Dist. – Gadchiroli, 441 208

(Affiliated to Gondwana University, Gadchiroli)

Department of Geography

People Bio-diversity Register

Shivani Bu.

B.A.II – (SEM – IV)

Session – 2022-23

महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व. न. पं. वाणिज्य महाविद्यालय, आरमोरी

लोकांचे जैवविविधता नोंदवही (PBR)

कृषी व सामाजिक - आर्थिक सर्वेक्षण

भूगोल विभाग

सत्र - २०२२ - २३

शिवनी बुद्रुक येथील भौगोलिक रचना

१) स्थान :-

गडचिरोली जिल्हा दि. २६ ऑगस्ट १९८२ पासुन अस्तित्वात आला १४४१२ चौरस की.मी. क्षेत्र गडचिरोली जिल्हयाने व्यापलेला आहे. भौगोलिक दृष्टया गडचिरोली जिल्हयातील आरमोरी तालुका उत्तर–पश्चिम दिशेस असुन शिवनी बुद्रुक हे ठिकाण आरमोरी तालुक्यापासुन ०६ कि.मी .अंतरावर दक्षिण पश्चिम–दिशेस आहे व शिवनी बुद्रुक या गावाच्या पश्चिमेकडे उत्तर–दक्षिण वाहणारी वैनगंगा नदी आहे. शिवनी बुद्रुक या गावाचा अक्षवृत्तीय विस्तार – २०° ४३' ४५" उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार – ७९° ९५' ४८" पूर्व इतका आहे.

२) हवामान व पर्जन्य :-

गडचिरोली जिल्हयातील हवामानात विविधता आढळते. ज्यामध्ये उन्हाळा मे व जून महिण्यात सर्वात उष्ण मानल्या जाते. उन्हाळयात सरासरी ४७ ते ४८ से.पर्यंत तापमान जाते. तर हिवाळयात रात्रीचे तापमान ९ ते ११ से. पर्यंत गेलेले दिसते.

या जिल्हयात मुख्यत्वे करून मान्सुन वाऱ्यांपासुन पाऊस पडतो. सर्वसामान्य पर्जन्यमान १४०० ते १५०० मी.मी. इतके असुन जून ते ऑक्टोंबर या काळात पाऊस पडतो.

३) नदी प्रणाली:-

गडचिरोली जिल्हयात मुख्य नदी वैनगंगा हि आहे. वैनगंगा हि नदी गडचिरोली जिल्हयाच्या पश्चिम सिमेवरून वाहते व कासवी येथून पूर्वेकडे गाढवी हि नदी वाहते. दक्षिण सिमेवरून गोदावरी, पूर्व सिमेवरून इंद्रावती हि नदी वाहते त्याशिवाय दिना, खोब्रागडी, कठाणी, पोर, निंब्रा, कोटरी, पर्लकोटा, पामुलगौतम या महत्वाच्या नद्या आहेत.

४) मृदा (जमीन):-

शिवनी बुद्रुक येथिल मृदा हि वैनगंगा नदीकिनाऱ्यांच्या सखल भागात येणारी आहे.जिल्हयाच्या पश्चिमेला उत्तर–दक्षिण वैनगंगा नदी वाहते. नदी किनाऱ्यांच्या सखल भाग सुपीक असुन चिकन मातीचा आहे. यातील जमीन लोम वाळू मिश्रीत व मुरमाड आहे.गडचिरोली, आरमोरी, चामोर्शी तहसीलीचा भाग यात समाविष्ट असून भात हे प्रमुख पिक आहे.

५) पिके :-

गडचिरोली जिल्हयातील सर्वच तालुक्यात भात (तांदूळ) हे पिक महत्वाचे पिक असून जवळपास ७५ टक्के क्षेत्र हे भात पिकाखाली असलेले दिसते. सोबतच तूर, पोपट, मिरची, भाजीपाला इत्यादी पिके दिसून येतात.

६) वाहतूक व दळणवळण :-

गडचिरोली जिल्हयात नागपूर–गडचिरोली–सिरोंचा मार्ग, गडचिरोली –चंद्रपूर मार्ग, गडचिरोली–धानोरा–राजनांदगाव मार्ग महत्वाचे आहेत. राज्य शासनाच्या जिल्हा परिषद व सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत २०१२ अखेर पर्यंत ११७९८ कि.मी. लांबीचे रस्ते जिल्हयात बांधण्यात आले.

शिवनी बुद्रुक या गावातील एकूण १४० कुटुंबांमध्ये १३८ घर हिंदू धर्माचे व ०२ घरे बौद्ध धर्माचे आहेत. तर इतर धर्माचे प्रमाण दिसत नाही.

२) कुटुंबाची जात व प्रवर्ग :–

अ. क्र.	ST	SC	OBC	Open	NT	SBC	एकूण
एकूण संख्या	००	०२	११७	०१	२०	००	१४०
%	00	1.42	88.57	0.71	14.28	00	100

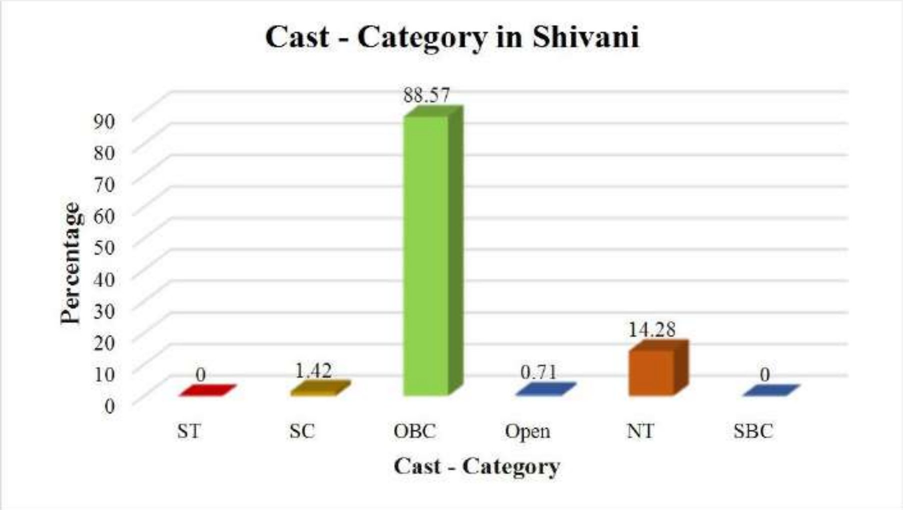

शिवनी बुद्रुक या गावातील एकूण १४० कुटुंबांच्या प्रवर्गामध्ये ११७ कुटुंब OBC प्रवर्ग, ०२ कुटुंब SC प्रवर्ग, ०० कुटुंब ST प्रवर्ग, व २० कुटुंब NT प्रवर्गातील आहेत. तसेच इतर मागास प्रवर्ग ,अनुसूचीत जमाती, वि. भा.भ.ज. व अनुसूचीत जाती मध्ये इतर मागास प्रवर्गाचे (OBC) कुटुंबांचे प्रमाण सर्वात जास्त दिसून येते.

३) कुटुंबाचा व्यवसाय :–

अ. क्र.	शेती	व्यवसाय	नोकरी	इतर	एकूण
एकूण संख्या	१२१	०५	०२	१२	१४०
%	86.42	3.57	1.42	8.57	100

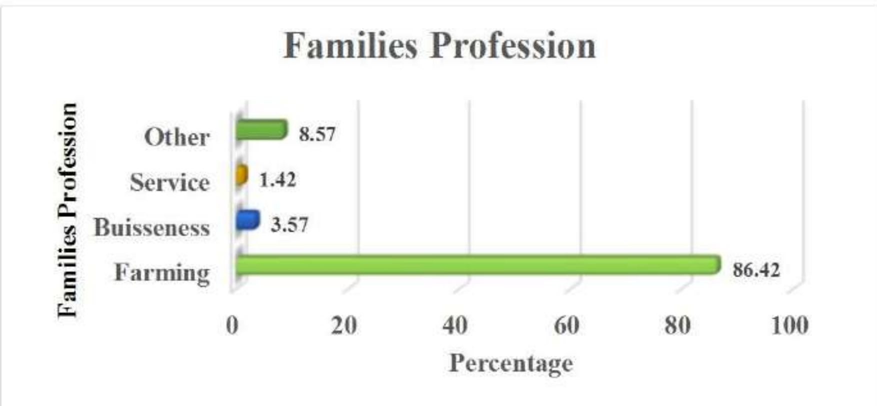

शिवनी बुद्रुक या गावातील मुख्य व्यवसायात शेती व शेतमजुरी प्रमुख आहे. ज्यामध्ये १२१ कुटुंबांचा व्यवसाय शेती व ५ कुटुंब व्यवसाय २ कुटुंब नोकरी व १२ कुटुंब इतर व्यवसायात गुंतलेले आहेत.

४) कुटुंब प्रमुखाकडे असलेली शौचालयाची व्यवस्था :–

अ. क्र.	शौचालयाची व्यवस्था असलेले कुटुंब	शौचालयाची व्यवस्था नसलेले कुटुंब	एकूण कुटुंबे
एकूण संख्या	133	07	140
%	95	5	100

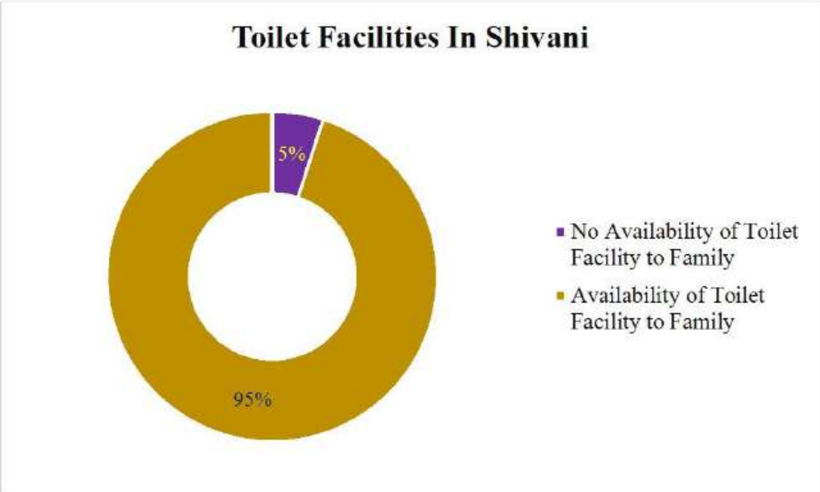

शिवनी बुद्रुक येथील १४० कुटुंबांपैकी १३३ कुटुंबांकडे शौचालय आहेत. तर ०७ कुटुंबांकडे शौचालयाची व्यवस्था नाही.

अ. क्र.	शौचालयाची सरकारी स्वरूपात व्यवस्था असलेले कुटुंब	शौचालयाची वैयक्तिक स्वरूपात व्यवस्था असलेले कुटुंब	एकूण कुटुंबे
एकूण संख्या	82	51	133
%	61.65	38.35	100

शिवनी बुद्रुक येथील १३३ कुटुंबाकडे असलेल्या शौचालया पैकी ८२ कुटुंबाकडे सरकारी स्वरूपात व ५१ कुटुंबाकडे वैयक्तिक स्वरूपात शौचालय बांधलेले दिसतात.

५) कुटुंब प्रमुखाकडे असलेली गॅसची व्यवस्था आहे :–

अ. क्र.	LPG गॅसची व्यवस्था असलेले कुटुंब	LPG गॅसची व्यवस्था नसलेले कुटुंब	एकूण कुटुंबे
एकूण संख्या	137	03	140
%	97.85	2.15	100

शिवनी बुद्रुक येथील १४० कुटुंबांपैकी १३७ कुटुंबांकडे LPG गॅसची व्यवस्था आहेत. तर ०३ कुटुंबांकडे LPG गॅसची व्यवस्था नसलेली दिसतात.

अ. क्र.	साधा गॅसची व्यवस्था असलेले कुटुंब	उज्वला गॅस गॅसची व्यवस्था असलेले कुटुंब	एकूण कुटुंबे
एकूण संख्या	63	74	137
%	45.98	54.02	100

शिवनी बुद्रुक येथील १४० शेतकरी कुटुंबांपैकी ६३ कुटुंबांकडे साधा गॅस आहेत. तर ७४ कुटुंबांकडे उज्वला गॅसची व्यवस्था आहेत.

६) कुटुंबातील एकूण सदस्यांची संख्या

वयोगट	१ ते ६	६ ते १४	१४ ते ३०	३० ते ६०	६० पेक्षा जास्त	एकूण
संख्या	८६	८२	१९५	३०३	४०	७०६
%	१२.१८	११.६२	२७.६२	४२.९२	५.६६	१००

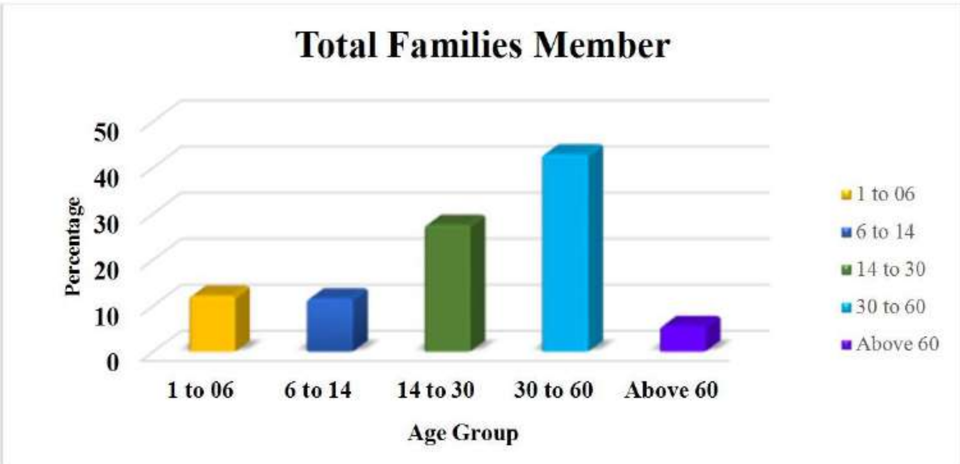

७) कुटुंब प्रमुखाकडे असलेली रेशन कार्डची व्यवस्था :-

अ. क्र.	रेशन कार्डची व्यवस्था असलेले कुटुंब	रेशन कार्डची व्यवस्था नसलेले कुटुंब	एकूण कुटुंबे
एकूण संख्या	137	03	140
%	97.85	2.15	100

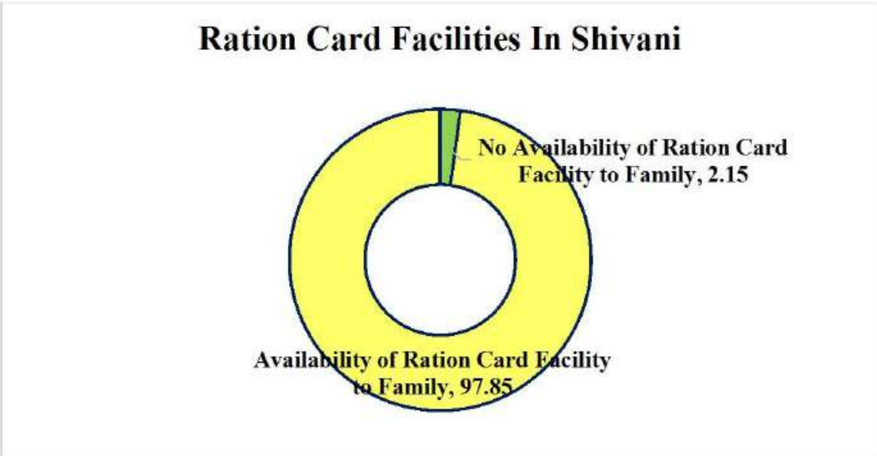

शिवनी बुद्रुक येथील १४० कुटुंबांपैकी १३७ कुटुंबाकडे रेशन कार्डची व्यवस्था आहे तर ०३ कुटुंबाकडे रेशन कार्ड नसलेले दिसून आले.

८) कुटुंब प्रमुखाकडे असलेली आधार कार्डची व्यवस्था :-

अ. क्र.	एकूण कुटुंबातील एकूण सदस्यांची संख्या	कुटुंबातील एकूण आधारकार्ड धारकांची/सदस्यांची संख्या	कुटुंबातील एकूण आधारकार्ड धारकांची/सदस्यांची संख्या
एकूण संख्या	706	704	02
%	100	99.71	0.29

शिवनी बुद्रुक येथील १४० कुटुंबातील ७०६ लोकसंख्येपैकी ७०४ व्यक्तीकडे आधार कार्ड काढलेले दिसून येतात

शिवनी बुद्रुक गावातील खरीप व रब्बी हंगामातील १२१ शेतकरी कुटुंबापैकी सरकारी बँकेकडून २९ कुटुंबांनी कर्ज घेतले आहे. सहकारी बँकेकडून २४ कुटुंबांनी, सावकाराकडून ०३ कुटुंबांनी, तर ०४ कुटुंबांनी इतर लोकांकडून कर्ज घेतले आहे. तसेच कर्ज न घेणारे ६१ कुटुंब दिसून येतात.

०९) अन्नधान्य विक्रीचे स्वरूप :–

अ. क्र.	विक्रीचे स्वरूप	एकूण कुटुंबे
१	शासकीय	44
२	खाजगी	42
३	दोन्ही	35
४	इतर	00
	एकूण	१२१

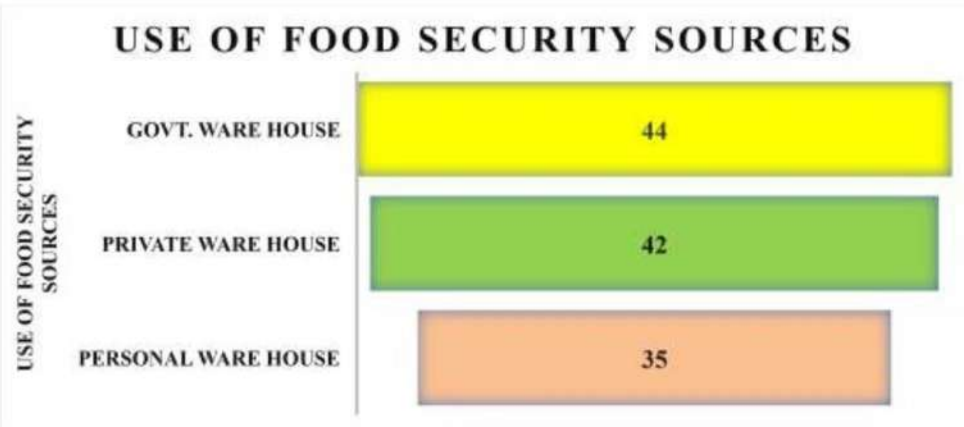

शिवनी बुद्रुक गावामध्ये अन्नधान्य खाजगी स्वरूपात विक्रीचे प्रमाण जास्त आहे. ज्यामध्ये खाजगी स्वरूपात ४४ शेतकरी कुटुंबांनी अन्नधान्य विक्री केली, शासकीय स्वरूपात ४२ शेतकरी कुटुंबांनी अन्नधान्य विक्री केली तर खाजगी व शासकीय या दोन्ही स्वरूपात ३५ शेतकरी कुटुंबांनी अन्नधान्य विक्री केली. अशाप्रकारे शिवनी बुद्रुक गावामध्ये अन्नधान्य व विक्रीचे प्रमाण व स्वरूप दिसून येते.

१०) शेतकऱ्याला शेतीकरिता येणारा एकूण खर्च, उत्पन्न व नफा :-

अ. क्र.	शेती क्षेत्र (एकरमध्ये)	एकूण शेतकरी कुटुंबे	एकूण खर्च (रूपयात)	उत्पन्न (क्विंटल मध्ये)	एकूण उत्पन्न (रूपयात)	एकूण नफा / तोटा
१	अल्प भूधारक ० – १ एकर	31	486000	261	458000	-28000 तोटा
२	कमी क्षेत्र १ – ३ एकर	55	1794000	1090	1689400	-95600 तोटा
३	मध्यम क्षेत्र ३ – ६ एकर	20	1066000	1037	1362000	-296000 तोटा
४	जास्त क्षेत्र ६ एकर पेक्षा जास्त	15	1200000	920	1703500	503500 नफा

शिवनी बुद्रुक येथील कृषी लागवडी खालील क्षेत्रामध्ये खरीप व रब्बी हंगामात येणारा सधारणतीचा खर्च, उत्पन्न व नफा अभ्यासला असता दोन्ही हंगामातील शेती लागवडीचे क्षेत्र ० – १ एकरमध्ये एकूण खर्च 486000 रूपये, उत्पन्न 261 क्विंटल मध्ये, एकूण उत्पन्न 458000 (रूपयात) झाले, तर एकूण तोटा -28000 इतका झाला. १ – ३ एकरमध्ये एकूण खर्च 1794000 रूपये, उत्पन्न 1090 क्विंटल मध्ये, एकूण उत्पन्न 1689400 (रूपयात) झाले, तर एकूण तोटा -296000 इतका झाला. ३ – ६ एकरमध्ये एकूण खर्च 1066000 रूपये, उत्पन्न 920 क्विंटल मध्ये, एकूण उत्पन्न 1703500 (रूपयात) झाले, तर एकूण तोटा 503500 इतका झाला. ६ एकर पेक्षा जास्त क्षेत्रामध्ये एकूण खर्च 1200000 रूपये, उत्पन्न 920 क्विंटल मध्ये, एकूण उत्पन्न 1703500 (रूपयात) झाले, तर एकूण नफा 503500 इतका झाला.

यावरून आपल्याला असे लक्षात येते की, एकूण खर्च (रूपयात), उत्पन्न क्विंटल मध्ये, एकूण उत्पन्न (रूपयात) आणी एकूण नफा व तोटा याचे प्रमाण व स्वरूप दिसून येते.

निष्कर्ष

थिवनी बुद्धक येथील माहिती मिळवितांना प्रश्नावलीच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांनी सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षणाच्या माध्यमातुन १४० कुटूंबांचे प्रत्यक्ष सर्वेक्षण करून तेथिल शेती विषयक माहिती मिळविल्यानंतर नमुना निवड पध्दतीद्वारे काही निष्कर्ष आढळून आले ते खालील प्रमाणे :–

१) थिवनी बुद्धक येथे १४० कुटूंबाचे सर्वेक्षणात विविध धर्मात हिंदूचे प्रमाण सर्वाधिक असून बौध्द धर्माचे प्रमाण अत्यल्प तर इतर धर्माचे प्रमाण दिसत नाही. तसेच इतर मागास प्रवर्ग, वि.भा.भ.ज. , अनुसूचीत जमाती, व अनुसूचीत जाती मध्ये इतर मागास प्रवर्गाचे (OBC) प्रमाण सर्वात जास्त दिसून येते.

२) थिवनी बुद्धक येथील १४० पैकी १३३ कुटूंबांकडे शौचालये असल्याचे दिसुन येते, तर १४० कुटूंबांपैकी १३७ कुटूंबांकडे गॅसची व्यवस्था असल्याचे दिसून येते. ज्यामध्ये उज्वला गॅस ७४ कुटूंबांकडे दिसुन येतो.

३) थिवनी बुद्धक येथे कच्च्या घरापेक्षा पक्क्या घराचे प्रमाण ही अधिक दिसून येते.

४) थिवनी बुद्धक येथील कुटूंबाकडे जास्तीत जास्त प्रमाणात शेतीक्षेत्र ० ते १ एकर शेती या गटात शेतीक्षेत्र सर्वाधिक कुटूंबाकडे असल्याचे दिसते तसेच सिंचन साधनांचा वापर करणारे शेतकरी कुटूंबे असणाऱ्यांचे प्रमाण ९२ दिसून येते. सिंचनाच्या प्रमाणात कालवा व कुपनलीकेच्या तुलनेत विहीर, तलाव व नदीद्वारे मोठया प्रमाणात सिंचन केलेले दिसून येते.

५) थिवनी बुद्धक येथील शेतकरी शेतीमध्ये रासायनिक खतांचा वापर जास्त प्रमाणात करतात. खरीप व रब्बी हंगामातील महत्त्वाचे अन्नधान्याचे पिक म्हणून तांदूळ या पिकाचे सर्वाधिक उत्पादन घेतात.

६) थिवनी बुद्धक येथिल शेतीक्षेत्रामध्ये काळी मृदा, खडकाळ मृदा व रेताळ मृदा अधिक आढळते.

७) थिवनी बुद्धक येथिल मुख्य पिक तांदूळ असून त्यामध्ये १०१०, आर.पी.एन., जय–श्रीराम, मोहरा, H.M.T इत्यादी प्रमुख प्रकार घेतले जातात.

८) थिवनी बुद्धक येथील शेतकरी जास्तीत जास्त सरकारी बँकेकडून कर्ज घेतलेले दिसतात, व शेतकरी शेतमालाची विक्री शासकीय व खाजगी स्वरूपात विक्री मोठया प्रमाणावर करतांना दिसतात.

९) थिवनी बुद्धक येथे शेतीशिवाय मुख्यत: शेळी पालन, शेतमजुरी हा दुय्यम व्यवसाय सर्वाधिक प्रमाणात केला जातो.

१०) थिवनी बुद्धक येथील कृषी लागवडी खालील क्षेत्रामध्ये एकूण खर्च, एकूण उत्पन्नाच्या तुलनेत एकूण तोटयाचे प्रमाण अधिक दिसून येते.

वरील घटकांवरून थिवनी बुद्धक येथिल सामाजिक व आर्थिक इत्यादी कुटूंबविषयक व शेती विषयक माहिती मिळते.

Dr. Vijay P. Gorde	**Prof. Parag S. Meshram**
Assistant Professor	**Head**
Department of Geography	**Department of Geography**

Photograph of Shivani Bu. Survey

Collecting information through questionnaire method about Shivani Bu. Village (Agro- Socio- Economic Survey- B.A.II)– 08/04/2023)

तरुण भारत दि. 06-03-2023

भूगोल विभागाचे सामाजिक, कृषी व आर्थिक सर्वेक्षण

सर्वेक्षणासाठी उपस्थित महात्मा गांधी महाविद्यालयाचे विद्यार्थी

• आरमोरी, ५ मार्च

महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व. न. पं. वाणिज्य महाविद्यालयाच्या भूगोल विभागातर्फे प्राचार्य डॉ. लालसिंग खालसा यांच्या मार्गदर्शनात बीए भाग ३ च्या विद्यार्थ्यांनी शिवणी बुज. गावाचे सामाजिक, कृषी व आर्थिक सर्वेक्षण केले.

सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षणांतर्गत सामाजिक घटक व कृषी आधारित घटकांचा अभ्यास प्रश्नावलीच्या माध्यमाने विद्यार्थ्यांनी माहिती भरून घेतली. यामध्ये सामाजिक व कुटुंब विषयक माहिती, जात, धर्म, व्यवसाय, पुरुष व स्त्रियांचे वयोगटानुसार प्रमाण, साक्षरता, रेशन कार्ड व आधार कार्डविषयी माहिती, शेतकऱ्यांकडील शेतीचे प्रमाण, शेतीतील मृदा प्रकार, प्रत्येक हंगामात घेण्यात येणाऱ्या पिकांची माहिती, मशागतीसाठी लागणारा खर्च, पिकांपासून मिळालेल्या उत्पन्नाची नोंद, शेतीतील आवश्यक सिंचन साधनांचा वापर, अन्नधान्य विक्रीचे प्रमाण व प्रकार, शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जाचा प्रकार, कृषी आधारित उद्योग, शेतीसोबत असलेले जोडव्यवसाय, पिकपद्धती, शेतीवरील खर्च, उत्पादन, नफा-तोटा, पीक प्राबल्य, पिकांची तीव्रता, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न इत्यादी घटकांचा अभ्यास केला.

सर्वेक्षण भूगोल विभाग प्रमुख प्रा. पराग मेश्राम व प्रा. डॉ. विजय गोरडे यांच्या मार्गदर्शनात करण्यात आले. विद्यार्थ्यांनी गावातील प्रत्येक घरी जाऊन माहिती गोळा केली. त्याचे विश्लेषण करून अहवाल तयार केला. यामध्ये सरपंच, उपसरपंच, तलाठी, पोलिस पाटील, गावकरी यांनी सहकार्य केले.

४(तभा वृत्तसेवा)

नवराष्ट्र दि. 05.03.23

विद्यार्थ्यांनी केले शिवणी बु. गावाचे सर्वेक्षण

आरमोरी (वा.) स्थानिक महात्मा गांधी कला, विज्ञान व न. पं. वाणिज्य महाविद्यालयातील भूगोल विभागातर्फे प्राचार्य डॉ. लालसिंग खालसा यांच्या मार्गदर्शनाखाली बी. ए. भाग ३ च्या विद्यार्थ्यांनी शिवणी बु. या गावाचे सामाजिक, कृषी व आर्थिक सर्वेक्षण केले.

सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षणाअंतर्गत सामाजिक घटक व कृषी आधारित घटकांचा अभ्यास प्रश्नावलीच्या माध्यमाने विद्यार्थ्यांनी माहिती भरून घेतली. यामध्ये सामाजिक व कुटुंबविषयक माहिती, जात, धर्म, व्यवसाय, पुरुष व स्त्रीयांचे वयोगटानुसार प्रमाण, साक्षरता, रेशन कार्ड व आधार कार्डविषयी माहिती, शेतकऱ्यांकडील शेतीचे प्रमाण, शेतीतील मृदा प्रकार, प्रत्येक हंगामात घेण्यात येणाऱ्या पिकांची माहिती, शेती मशागतीसाठी लागणारा खर्च, पिकांपासून मिळालेल्या उत्पन्नाची नोंद, शेतीतील आवश्यक सिंचन साधनांचा वापर, अन्नधान्य विक्रीचे प्रमाण व प्रकार, शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जाचा प्रकार, कृषी आधारित उद्योग, शेतीसोबत असलेले जोडव्यवसाय, पिकपद्धती, शेतीवरील खर्च, उत्पादन, नफा-तोटा, पिक प्रकार, पिकांची तीव्रता, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न आदी घटकांचा अभ्यास केला. सदर सर्वेक्षण भूगोल विभाग प्रमुख प्रा. पराग मेश्राम व प्रा. डॉ. विजय गोरडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली करण्यात आले. विद्यार्थ्यांनी गावातील प्रत्येक घरी जाऊन माहिती गोळा केली. त्याचे विश्लेषण करून अहवाल तयार केला.

दैनिक भास्कर दी. 06-03-2023

विद्यार्थियों ने संकलित की कृषि संबंधी जानकारी

छात्रों ने किया कृषि व वित्तीय सर्वेक्षण

संवाददाता | आरमोरी

स्थानीय महात्मा गांधी कला, विज्ञान व नपं वाणिज्य महाविद्यालय के भूगोल विभाग की ओर से प्राचार्य डा. लालसिंह खालसा के मार्गदर्शन में बीए भाग-3 के विद्यार्थियों ने शिवणी बु. गांव का सामाजिक, कृषि व वित्तीय सर्वेक्षण किया। सामाजिक व वित्तीय सर्वेक्षण के अंतर्गत सामाजिक घटक व कृषि आधारित घटक के अभ्यास सवालों के माध्यम से विद्यार्थियों ने जानकारी प्राप्त की। इसमें सामाजिक व पारिवारिक जानकारी, जाति, धर्म, व्यवसाय, पुरुष व महिलाओं का उम्रगुट के अनुसार प्रमाण, साक्षरता, राशन कार्ड व आधार कार्ड के संदर्भ में जानकारी, किसानों के पास के खेती का प्रमाण, खेती की मृदा प्रकार, हर सीजन में लिए जाने वाले फसलों की जानकारी, खेत जोतने के लिए आवश्यक खर्च, फसलों से मिलने वाले उत्पन्न का पंजीयन, खेत में आवश्यक सिंचाई संसाधनों का उपयोग, अनाज बिक्री का प्रमाण व प्रकार, खेती के लिए उठाए किए गए कर्ज का प्रकार, कृषि आधारित उद्योग, खेती के साथ अन्य व्यवसाय, फसल पध्दति, खेत पर का खर्च, उत्पादन, मुनाफा-नुकसान, फसल प्राबल्य, फसलों की तीव्रता, किसानों का उत्पन्न आदि घटकों का अध्ययन किया। उक्त सर्वेक्षण भूगोल विभाग प्रमुख प्रा. पराग मेश्राम व प्रा. डा. विजय गोरडे के मार्गदर्शन में किया गया। विद्यार्थियों ने गांव के हर घर में जाकर जानकारी संकलित की। उसका विश्लेषण कर रिपोर्ट तैयार किया। इसमें सरपंच, उपसरपंच, पटवारी, पुलिस पटेल, ग्रामीणों ने सहयोग किया। सर्वेक्षण में भूगोल विभाग के विद्यार्थि बड़ी संख्या में सहभागी थे।

नवभारत. दि. 05-03-23

विद्यार्थियों ने शिवणी बु. गांव का किया दौरा

कृषि व वित्तीय सर्वेक्षण किया गया

आरमोरी (सं). स्थानीय महात्मा गांधी कला, विज्ञान व नपं वाणिज्य महाविद्यालय के भूगोल विभाग की ओर से प्राचार्य डा. लालसिंग खालसा के मार्गदर्शन में बीए भाग 3 के विद्यार्थियों ने शिवणी बु. गांव का सामाजिक, कृषि व वित्तीय सर्वेक्षण किया. सामाजिक व वित्तीय सर्वेक्षण के अंतर्गत सामाजिक घटक व कृषि आधारित घटक के अभ्यास सवाली के माध्यम से विद्यार्थियों ने जानकारी प्राप्त की. इसमें सामाजिक व पारिवारिक जानकारी, जाति, धर्म, व्यवसाय, पुरुष व महिलाओं का उम्रगुट के अनुसार प्रमाण, साक्षरता, राशन कार्ड व आधार कार्ड के संदर्भ में जानकारी, किसानों के पास के खेती का प्रमाण, खेती की मृदा प्रकार, हर सीजन में लिए जाने वाले फसलों की जानकारी, खेत जोतने के लिए आवश्यक खर्च, फसलों से मिलने वाले उत्पन्न का पंजीयन, खेत में आवश्यक सिंचाई संसाधनों का उपयोग, अनाज बिक्री का प्रमाण व प्रकार, खेती के लिए गए कर्ज का प्रकार, कृषि आधारित उद्योग, खेती के साथ अन्य व्यवसाय, फसल पद्धति, खेत पर का खर्च, उत्पादन, मुनाफा-नुकसान, फसल प्रारूप, फसलों की तीव्रता, किसानों का उत्पन्न आदि घटकों का अध्ययन किया. उक्त सर्वेक्षण भूगोल विभाग प्रमुख प्रा. पराग मेश्राम व प्रा. डा. विजय गोरडे के मार्गदर्शन में किया गया. विद्यार्थियों ने गांव के हर घर में जाकर जानकारी संकलित की. उसका विश्लेषण कर रिपोर्ट तैयार किया. इसमें सरपंच, उपसरपंच, पटवारी, पुलिस पाटिल, ग्रामीणों ने सहयोग किया. सर्वेक्षण में भूगोल विभाग के बड़ी संख्या में विद्यार्थी सहभागी हुए.

देशोन्नती. दि. 03-03-2023

शिवणी बु. गावाचे केले सामाजिक, कृषी व आर्थिक सर्वेक्षण

आरमोरी - स्थानिक महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व. न. पं. वाणिज्य महाविद्यालयाअंतर्गत भूगोल विभागातर्फे प्राचार्य डॉ. लालसिंग खालसा यांच्या मार्गदर्शनाखाली बी.ए. भाग ३ च्या विद्यार्थ्यांनी शिवणी बु. या गावाचे सामाजिक, कृषी व आर्थिक सर्वेक्षण केले.

सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षणाअंतर्गत सामाजिक घटक व कृषी आधारित घटकांचा अभ्यास करतांना प्रश्नावलीच्या माध्यमाने विद्यार्थ्यांनी माहिती भरून घेतली. यामध्ये सामाजिक व कुटूंबविषयक माहिती, जात, धर्म, व्यवसाय, पुरुष व स्त्रीयांचे वयोगटानुसार प्रमाण, साक्षरता, रेशन कार्ड व आधार कार्डविषयी माहिती, शेतकऱ्यांकडील शेतीचे प्रमाण, शेतीतील मृदा प्रकार, प्रत्येक हंगामात घेण्यात येणाऱ्या पिकांची माहिती, शेती मशागतीसाठी लागणारा खर्च, पिकापासून मिळालेल्या उत्पन्नाची नोंद, शेतीतील आवश्यक सिंचन साधनांचा वापर, अन्नधान्य विक्रीचे प्रमाण व प्रकार, शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जाचा प्रकार, कृषी आधारित उद्योग, शेतीसोबत असलेले जोडव्यवसाय, पिकपध्दती, शेतीवरील खर्च, उत्पादन, नफा-तोटा, पिक प्रारुप, पिकांची तीव्रता, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न इ. घटकांचा अभ्यास केला. हे सर्वेक्षण भूगोल विभाग प्रमुख प्रा. पराग मेश्राम व प्रा. डॉ. विजय गोरडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली करण्यात आले. (ता.प्र)

सकाळ. दि. 05-03-23

शिवणी येथे भूगोल विभागातर्फे सामाजिक, कृषी सर्वेक्षण

▶ सकाळ वृत्तसेवा

आरमोरी, ता. ४ : स्थानिक महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व.न.पं. वाणिज्य महाविद्यालयाअंतर्गत भूगोल विभागातर्फे प्राचार्य डॉ. लालसिंग खालसा यांच्या मार्गदर्शनात बी. ए. भाग ३ च्या विद्यार्थ्यांनी शिवणी बु. या गावाचे सामाजिक, कृषी व आर्थिक सर्वेक्षण केले.

सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षणाअंतर्गत सामाजिक घटक व कृषी आधारित घटकांचा अभ्यास प्रश्नावलीच्या माध्यमाने विद्यार्थ्यांनी माहिती भरून घेतली.

आरमोरी : सर्वेक्षणादरम्यान उपस्थित महाविद्यालयातील प्राध्यापक व विद्यार्थी.

यामध्ये सामाजिक व कुटुंबविषयक माहिती, जात, धर्म, व्यवसाय, पुरुष व स्त्रियांचे वयोगटानुसार प्रमाण, साक्षरता, रेशनकार्ड व आधार कार्डविषयी माहिती, शेतकऱ्यांकडील शेतीचे प्रमाण, शेतीतील मृदा प्रकार, प्रत्येक हंगामात घेण्यात येणाऱ्या पिकांची माहिती, शेती मशागतीसाठी लागणारा खर्च, पिकांपासून मिळालेल्या उत्पन्नाची नोंद, शेतीतील आवश्यक सिंचन साधनांचा वापर, अन्नधान्य विक्रीचे प्रमाण व प्रकार, शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जाचा प्रकार, कृषी आधारित उद्योग, शेतीसोबत असलेले जोडव्यवसाय, पीकपद्धती, शेतीवरील खर्च, उत्पादन, नफा- तोटा, पीक प्रारूप, पिकांची तीव्रता, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न आदी घटकांचा अभ्यास केला. हे सर्वेक्षण भूगोल विभाग प्रमुख प्रा. पराग मेश्राम व प्रा. डॉ. विजय गोरडे यांच्या मार्गदर्शनात करण्यात आले. विद्यार्थ्यांनी गावातील प्रत्येक घरी जाऊन माहिती गोळा केली, त्याचे विश्लेषण करून अहवाल तयार केला. यामध्ये सरपंच, उपसरपंच, तलाठी, पोलिस पाटील, गावकरी यांनी सहकार्य केले.

Manoharbhai Shikshan Prasarak Mandal's

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N. P. Commerce College

Armori Dist. Gadchiroli M.S. 441208

Department of Geography

B.A. III SEM - VI

Students Participant List

Session: - 2022-23

Activity: - Socio – Eco Survey, At. Po. -Shivani **Date: - 21 / 02 / 2023**

Sr. No.	Students Name	Male / Female	Signature
1.	Atram Triveni Indrakumar	F	Atram
2.	Bande Swati Rajendra	F	S.R. Bande
3.	Bankar Arpita Ravidas		A.R.Bankar
4.	Bansod Anjali Gajanan	F	A.Bansod
5.	Barsagade Mayuri Shrirang	F	Mayuri
6.	Bhande Chandrashekhar Ratnapal	M	C.Bhande
7.	~~Bhoyar Sudhir Anandrao~~		
8.	Bhurse Vishal Sanjay	M	[signature]
9.	Bobate Ankit Suresh	M	[signature]
10.	Borkar Paajakta Eknath		P.E.Borkar
11.	Chaudhari Abhishek Arun	M	A.Chaudhari
12.	Chudhari Dipak Kalidas	M	[signature]
13.	Das Krishna Ganesh	F	[signature]
14.	Dharne Vaishnavi Someshwar	F	V.S. Dharne
15.	Donadkar Jayeshwar Tukaram	M.	Jayeshwar
16.	Donadkar Trupti Ashok	F	Trupti
17.	Durve Lankesh Diwakar	Male	[signature]
18.	Gharat Rohini Waman	F	R.W. Gharat
19.	Ghodam Rahul Keshav	Male	R.K.Ghodam
20.	Ghubade Akshay Sheshrao	male	Ghubade
21.	Gumule Amir Kewalram		
22.	~~Gumule Ashik Shrihari~~		
23.	Gumule Ashwini Meghraj	F	Gurnule

Manoharbhai Shikshan Prasarak Mandal's

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N. P. Commerce College

Armori Dist. Gadchiroli M.S. 441208

Department of Geography

B.A. III SEM - VI

Students Participant List

Session: - 2022-23

Activity: - Socio – Eco Survey, At. Po. -Shivani **Date: - 21 / 02 / 2023**

24.	~~Gurnule Atul Devrao~~		
25.	~~Gurnule Maitilit Nanaji~~		
26.	Gurnule Rakesh Kewalram	M.	Raul.
27.	Gurnule Vaishali Khushal	F	Gurnule
28.	Halami Punam Manohar		[illegible]
29.	Juare Snehal Anil	f	SAJ
30.	Kadam Diksha Dhnyaneshwar	F	Dkadam.
31.	Kambale Diksha Baburao	F	[illegible]
32.	Kambale Lochana Dinkar	F	[illegible]
33.	Kamble Yasmini Prabhakar	F	Y.P.Kamble
34.	Kharkate Bhagyashri Devrao	f	B. D. Kharkate.
35.	Khewale Sneha Dnyaneshwar	f	SKhewale
36.	Khobragade Sanjivani Hemant	f	S.Khobragade
37.	Kodape Komal Satywan	Male	[illegible]
38.	Kohale Chitra Bhaskar	f	C.B.Kohale
39.	Kosare Omgayatri Manik	f	O.M.Kosare
40.	Kshirsagar Divya Haridas	f	D.H.Kshirsagar
41.	Kukadkar Bhagyashri Anil	F	B
42.	Kumare Rani Parasaram	f	R.P.Kumare
43.	Kumbhare Shubham Sheshrao	Male	[illegible]
44.	~~Madavi Vishal Rajiram~~		
45.	Mandal Mitali Shailen	female	[illegible]
46.	Mandalwar Monika Yogaji	F	[illegible]
47.	Mangare Tanu Deorao	f	[illegible]

Project Work Report B.A.III (Political Science)

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N. P. Commerce College
Armori Dist. Gadchiroli.

Department of Political Science

Project Report

2022-23

Mahatma Gandhi Art, Science & Late N.P. Commerce College
Armori Dist.: Gadchiroli
Department of Political Science

Session :2022-23

B.A. Sem –VI
Project Work

TOPIC

"HUMAN RIGHTS AND U.N.O."

Student Name

1) Yogaji R. Wakade
2) Darshan V. Nikure
3) Sujal P. Mohurale
4) Minakshi L. Meshram
5) Vaishnavi V. Sahare

Guide By

Prof.Gajanan W.Borkar

Mahatma Gandhi Art, Science & Late N.P. Commerce College
Armori Dist-Gadchiroli

CERTIFICATE

This is to certify that following students of **B.A. III** year have successfully completed the Research project entitled HUMAN RIGHTS & U.N.O. in the subject of **Political Science** for the session 2022-23.

1) Yogaji R. Wakade

2) Darshan V. Nikure

3) Sujal P. Mohurale

4) Minakshi L. Meshram

5) Vaishnavi V. Sahare

Mahatma Gandhi Arts Science & Late N.P. Commerce College Department of Political Science

Head
Department of Political Science

HEAD
Department of Political Science
Mahatma Gandhi Arts, Science &
Late N.P.Commerce College,Armori

Mahatma Gandhi Art, Science & Late N.P. Commerce College

Armori Dist.: Gadchiroli

Department of Political Science

Session :2022-23

B.A. Sem –VI

Project Work Submission

Sr.No	Student Name	Project Name	Signature
1	Gayatri H. Chauke	Human Rights and Indian Constitution	
2	Nilesh K. Lathe		
3	Chitra B. Kohale		
4	Omgayatri M.Kosare		
5	Akshay S. Ghubade		
6	Yogaji R. Wakade	Human Rights and UNO	
7	Darshan V. Nikure		
8	Sujal P. Mohurale		
9	Minakshi L. Meshram		
10	Vaishnavi V. Sahare		

HEAD

Department of Political Science

Mahatma Gandhi Arts, Sc... &

Late N.P.Commerce College, Armori

मानवी हक्क आणि संयुक्त राष्ट्र संघटना

मानव म्हणून व्यक्तीला कोणते अधिकार असावेत आणि सरकारव्दारे ते कसे सन्मानित केले जावेत.हा राजकीय विचारांचा विषय ठरला आहे.शेकडो वर्षापासुन त्यावर चर्चा होत आहे द्मानवी अधिकाराची सुरवात केव्हा झाली. ते वर्ष कोणते होते.अशावेळी १२१५ या वर्षाकडे निर्देष करता येईल १२१५ला इग्लंड मध्ये मॅग्ना कार्टा स्वीकृत झाला ते जागतिक पहिले लिखीत मानवी अधिकार पत्र होते.ते पत्र म्हणजे ब्रिटीश राजा आणि प्रजा यात झालेला करार होता.१६२८ ला अधिकार याचिका पत्र, १६६९ ला बंदी प्रत्यक्षीकरण कायदा,१६६९ चे अधिकार पत्र, १७७६ ची अमेरिकन स्वातंत्र्याची घोषणा,१७८९ च्या फ्रेंच राज्याक्रांतीनतर फ्रांन्सने मानवी अधिकाराच्या मान्यता दिली हा तर मानवी अधिकाराच्या सनदांचा इतिहास आहे.

विविध परिषदा

व्हिएन्ना परिषदेने गुलामांच्या व्यापारावर बंदी घातली होती.बर्लिन परिषद आणि हेग परिषदेत मानवी व्यक्तिमत्वाचा दर्जा आणि सन्मान संबधात सविस्तर चर्चा झाली होती.१९१९ साली स्थापन झालेल्या राष्ट्रसंघाने मानवी हक्कासंबधीत मानवी प्रतिष्टेसंबंधात घोषणा केली या सर्व ऐतिहासिक घटना म्हणुन सांगता येइल. प्रेरक घटना म्हणुन त्याकडे बघता येइल या सर्व पार्श्वभुमीवर मानवी अधिकाराची कल्पना साकार होत गेली.१९४१ ला अमेरिकेचे राष्ट्रपती रूझवेल्ट यांनी यात चार स्वातंत्र्याची घोषण केली.त्याचे पुढील पाउल पडले ते १९४६ ला पार पडलेल्या सॅनफॅन्सिस्को परिषदेत या अधिवेशनात जनरल स्मटस यांनी मानवी अधिकारांची भुमिका स्पष्ट करताना ठराव माडला की संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेच्या प्रस्तावनेत मानवी अधिकाराच्या घोषणेचा समावेश

व्हावा.१० डिसेंबर १९४८ ला संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या द्वारा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानवी अधिकारांची घोषणा झाली. १०डिसेंबर १९५० ला महासभेत ५८ राष्ट्रानी त्याला स्वीकृत केले.

मानवी हक्क आणि युनो

संयुक्त राष्ट्रसंघाव्दारे प्रयत्न मानवी हक्कांची सनद म्हणजे विश्वशांतीच्या दृष्टीने टाकलेले एक महत्वाचे पाउल आहे आसे मानले जाते संुयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महासेभेच्या या सनदेच्या कार्यवाहीसाठी १६ डिसेंबर. १९६६ रोजी एक तिसरा करार मान्य केला गेला की,ज्यात व्यक्तीचे राजकीय अधिकार,व्यक्तीच्या तकारी,अत्याचार,अमानवी व्यवहार बालकांची सुरक्षितता इत्यादी बाबींची दखल घेतली गेली.

मानवी संहाराविरूध्द कारवाई

४ डिसेंबर १९४८ रोजी महासभेने सामुहिक मानवी संहार-जाती संहारविरोधी एक उप-संधींचा स्वीकार केला व जातिसंहार हा गुन्हा मानला जाउन या आंतरराष्ट्रीय अपराधाला योग्य देण्याबाबत कलेला हा करार म्हणजे मानवी हक्कांच्या कारवाईच्या दृष्टीने एक महत्त्वाची घटना होय.तसेच १९५६मध्ये सामाजिक व आर्थिक परिषदेच्या संमेलनात गुलामगिरी निर्मुलन,गुलामांच्या व्यापाराच्या बंदीची पुनर्घोषणा ,बालक आणि स्त्रिया यांच्या शोषणाविरूध्द सामहिक प्रयत्न करण्याची प्रतिज्ञा सदस्य राष्ट्रांनी केली.तसेच १९६० मध्ये युनेस्कोव्दारे सदस्य राष्ट्रानी मानवी भेदभाव व वर्णभेद विसरून वर्ण जातीवर शिक्षणात भेद निर्माण करणारे नियम वा कायदे नष्ट करणे आणि वर्णव्दिेआधारित प्रशासकीय परंपरा नष्ट करणे याबाबत कार्य करणे हे आपले अधिकर्तव्य मानपण्याचे आवाहन करण्यात आले.संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अम्सिंधींना ज्या सदस्य राष्ट्रानी मान्यता दिली,त्यांचे पालन त्या सदस्य राष्ट्रानी करणे वैधानिकरित्या बंधनकारक आहे.

मानवी हक्क आयोगाच्या मुख्य शिफारशी

१) या घोषणेतून लोकांच्या सर्वोच स्वरूपाच्या आपेक्षाची अभिव्यक्ती होते.

२) मानवी हक्क आयोगाच्या घोषणापत्रे विश्वव्यापक मानवी समजासाठी आवश्यक आहेत.

३) मानवी हक्क आयोगाची ही घोषणा कोणतीही भेदभाव लक्षात न घेता मानवी अधिकार व स्वातंत्र्याच्या सामुहिक कार्यवाही अपेक्षा आहे

४) ही घोषणा जागतिक प्रातिनिधिक संघटनेव्दारे करण्यात आलेली असून ती बहुमताने मंजूर झालेली आहे.

५) या घोषणाचा आदर प्रत्यक्ष कार्यवाही अनेक राष्ट्रांनी केला आहे

माहिती व वृत्तपत्रीय स्वातंत्र्य

माहिती व वृत्तपत्रीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न हा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या दृष्टीने अतिशय कठीण प्रश्न होता.१९४८ जिनेव्हा येथे भरलेल्या परिषदेत त्याबाबत विविध शिफारशी केल्या गेल्या.द्दमानवी अधिकार आयोग आली आणि असे स्पष्ट सचिवालयाने त्याकडे विशेष लक्ष देउन १९मे १९४९ मध्ये रशियन गटाचा विरोध असतानाही एका अभिसंधीचा स्वीकार केला. यासाठी नेमलेल्या समितीच्या अहवालावर चर्चा करण्यात आली.पण याआयोगाने आपल्या अहवालात नेमलेल्या तिसऱ्या आयोगाने संयुक्त राष्ट्रसंघाकडे त्याबाबत कधीच अहवाल आजपर्यंत सादर केला नाही तसेच १९६० मध्ये अमेरिका लाटिन अमेरिकेतील तीन राष्ट्रांनी महासभेकडे माहिती आणि प्रसारणाबाबत पाठवलेला मसुदाही विचारार्थ घेतला गेला नाही.

स्त्रियांचा दर्जा

जगातील काही निवडक राष्ट्रेच स्त्रियांना वैधानिक,राजकीय,आर्थिक व सामाजिक अधिकार प्रदान करतात अशी माहिती सचीवालयामार्फत गोळा केली गेली.आणि ही माहिती जगातील सदस्य राष्ट्रांना पुरवून त्यांना याबाबत जागृत करावे या दृष्टीने प्रयत्न सुरु झाले.त्यावर योग्य सल्ला देण्यास एका आयोगाची स्थापना करण्यात स्थापना करण्यात आली.आयोगाने आपल्या अहवालात असे स्पष्ट निर्देशित केले आहे की,स्त्रियांना पुरुषा समान राजकीय दर्जा जो पर्यंत मिळत नाही तो पर्यंत स्त्रियांचा दर्जा सुधारणार नाही म्हणून त्यांना राजकीय अधिकार देण्याबाबत आयोगाने शिफारस केली.१९५२ मध्ये दिल्ली येथे भरलेल्या परिषदेत यावर चर्चा होवून स्त्रियांना राजकीय अधिकाराची अभिसंधि त्याच वर्षी महासभेने मान्य केली.१९७८ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय स्त्रीप्रतिष्ठेच्या स्थापनेचे वर्ष म्हणून सादर केले.

Mahatma Gandhi Art, Science & Late N.P. Commerce College
Armori Dist.: Gadchiroli
Department of Political Science

Session :2022-23

B.A. Sem –VI
Project Work

TOPIC

"HUMAN RIGHTS AND INDIAN CONSTITUTION"

Student Name

1) Gayatri H. Chauke

2) Nilesh K. Lathe

3) Chitra B. Kohale

4) Omgayatri M.Kosare

5) Akshay S. Ghubade

Guide By

Prof.Gajanan W.Borkar

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N. P. Commerce College
Armori Dist. Gadchiroli.

Department of Political Science

Project Report

2022-23

Mahatma Gandhi Art, Science & Late N.P. Commerce College
Armori Dist.: Gadchiroli
Department of Political Science

Session :2022-23

B.A. Sem –VI

Project Work Submission

Sr.No	Student Name	Project Name	Signature
1	Gayatri H. Chauke	Human Rights and Indian Constitution	G.H.Chauke.
2	Nilesh K. Lathe		NKLathe
3	Chitra B. Kohale		C.B.Kohale.
4	Omgayatri M.Kosare		OM.Kosare.
5	Akshay S. Ghubade		A.S.Ghubade.
6	Yogaji R. Wakade	Human Rights and UNO	YRWakade
7	Darshan V. Nikure		DVNikure.
8	Sujal P. Mohurale		Sujal. Moh.
9	Minakshi L. Meshram		M.L.Meshram
10	Vaishnavi V. Sahare		V.Sahare.

Department of Political Science

HEAD
Department of Political Science
Mahatma Gandhi Arts, Sc. &
Late N.P.Commerce College, Armori

Mahatma Gandhi Art, Science & Late N.P. Commerce College
Armori Dist-Gadchiroli

CERTIFICATE

This is to certify that following students of **B.A. III** year have successfully completed the Research project entitled **HUMAN RIGHTS & INDIAN CONSTITUTION IN** the subject of **Political Science** for the session 2022-23.

1) Gayatri H. Chauke

2) Nilesh K. Lathe

3) Chitra B. Kohale

4) Omgayatri M.Kosare

5) Akshay S. Ghubade

Head
HEAD
Department of Political Science
Department of Political Science
Mahatma Gandhi Arts Science &
Late N.P.Commerce College,Armori

मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान

प्रास्ताविक

मानवी जीवनात हक्कांना महत्वाचे स्थान आहे. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्यासाठी व योग्यपणे जीवन जगण्यासाठी हक्क आवश्यक असतात. यामुळे मानवी संस्कृतीच्या विविध स्वरूपामध्ये हक्काच्या संकल्पनेचे आकलन झाले आणि त्या संकल्पनांचा अर्थ लावण्यात आलेला आहे. हक्काविषयीच्या संकल्पनांचा बायबल, प्राचीन ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीमध्ये विकास झाला. इतिहासकालीन डरचा राजा डर नम्मू याने इ.स.पु. २०५० च्या मध्ये कायदेविषयक संहिता निर्माण केली. ही हक्काविषयी जगातील पहिली कायदेविषयक संहिता आहे. हम्मीराबी संहिता अशाप्रकारे जतन केलेल्या दस्तऐवजाचे उदाहरण आहे. या संहितेत महिला हक्क, बालहक्क आणि गुलामांच्या हक्कासह अन्य विविध हक्काचा अंतर्भाव आहे. यानंतरच्या काळात इ.स.पु. सहाव्या शतकात पर्शियन सम्राट सायरस याने मानवी हक्काची अभूतपुर्व तत्वे प्रस्थापित केली. प्राचीन भारतातील मौर्य सम्राट अशोक याने इ.स.पु. तिसऱ्या शतकात नागरी हक्काची अभूतपुर्व तत्वे प्रस्थापित केली. प्राचीन काळात हक्क आणि कर्तव्ये धार्मिक तत्वावर पार पाडली जात असत. ईश्वराने मानवाची निर्मिती केलेली आहे त्यामुळे सर्व मानव समान आहेत. अशी हक्काविषयीची मर्यादित जाणिव आधूनिक युगापर्यंत प्रबळ होती.

१७ व्या शतकामध्ये हक्काचे आधूनिक सिद्धांत आकार घेऊ लागले तरी त्यांच्यामध्ये १६ व्या शतकाच्या अखेरीस प्रगती झाली. सामाजिक संविदात्मक विचारवंतानी व्यक्तीच्या नैसर्गिक हक्काच्या कल्पनेला हातभार लावला आणि यामधून अनेक पाश्चात्य विचारवंतांनी मानवी हक्काच्या उत्क्रांतीस हातभार लावला.

मुलभूत कर्तव्य

हक्क आणि कर्तव्य ही परस्पराशी संबधित असतात म्हणून कर्तव्यपालन करणे आवश्यक आहे.या उद्देश्याने ४२ व्या घटनादुरूस्तीने मुलभूत कर्तव्यांचा समावेश संविधानात करण्यात आलेला आहे.राज्यघटनेच्या ५१ अ मध्ये स्वदेशाभिमानी नागरिकत्व जोपासण्याच्या दृष्टीने १० मुलभूत कर्तव्य सांगितली आहेत.ही तत्वे राज्यविषयक धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वाबरोबरीने समाविष्ट केलेली असल्याने न्यायालयामार्फत त्याची अंमजबजावणी होत नाही हे स्पष्ट आहे.

भारतीय राज्यघटनेत विविध तरतुदीच्या माध्यमातून मानवी हक्काच्या सुरक्षिततेसाठी आणि अंमजवजावणीसाठी प्रयत्न केले आहेत.

सारांश

मानवी हक्काच्या संकल्पनेचा दूसऱ्या महायुद्धानंतर व्यापकपणे विचार सुरू झाला व त्यानंतर जगातील सर्व राष्ट्रामध ये मानवी हक्काच्या संवर्धनासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.परंतू आजही भारतातील व जगातील कोट्यवधी लोकांना दारिद्र्यामुळे अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य सेवा, निकोप पर्यावरण यासारख्या मुलभूत गरजापासून वंचित राहावे लागते म्हणजे माणूस म्हणून जगण्याचा त्यांचा हक्क नाकारला जातो.तसेच प्रत्येक देशातील श्रीमंत व गरीब यांच्यातील विभाजन आणि देशाचे उत्तर-दक्षिण विभाजन यामुळे वैश्विक जाहीरनाम्यातील मानवी हक्काच्या विचाराचे अपयश यामधून दिसून येते. आज मानवी हक्काच्या उल्लंघनाची गती दिवसेंदिवस वाढत आहे.अल्पसंख्याकाचे प्रश्न, सांप्रदायिकता, दहशतवाद, नक्षलवाद, निराश्रिताचे प्रश्न, दारिद्र्य, बेकारी, कुपोषण, एडस आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास अशी मानवी हक्क उल्लंघनाची यादी दिवसेंदिवस वाढत जाणारी आहे.

न करता केवळ माणूस आहे म्हणून समस्त मानव जातीला ते हक्क उपलब्ध आहेत. मात्र मुलभूत हक्काची व्याप्ती राष्ट्रीय असते. सर्व मुलभूत हक्क मानवी हक्क असतात. परंतू सर्व मानवी हक्क मुलभूत हक्क .नसतात. भारतीय संविधानातील कलम १४ ते ३५ मध्ये मुलभूत हक्काचा उल्लेख आहे.

भारतीय संविधानाच्या कलम १४ ते १८ नुसार समतेचा अधिकार नागरिकांना दिला आहे. कलम १९ नुसार भारतीय नागरिकांना सात प्रकारचे स्वातंत्र देण्यात आलेले आहेत. तर घटनेचे कलम २० ते २२ नुसार या स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाची :व्यवस्था करण्यात आली आहे. घटनेच्या कलम २३ व २४ नुसार शोषणाविरूद्धचा अधिकार आहे. यामुळे कोणत्याही व्यक्तीकडून वेठबिगार, सक्तीने काम करून घेण्यास बंदी आली आहे. तसेच १४ वर्षाखालील मुलांना खाणी, रेल्वे, कारखाने,अवजड यंत्र या धोक्याच्या ठिकाणी कामावर ठेवता येत नाही. कलम २५ ते २८ या कलमानुसार धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार कलम २९ ते ३० मध्ये शिक्षण व संस्कृतीचा अधिकार, कलम ३१ नुसार संपत्तीचा अधिकार आणि घटनेचा कलम ३२ नुसार घटनात्मक उपाययोजनाचा अधिकार देऊन सर्व मुलभूत अधिकाराचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न घटनाकारांनी केला आहे. ४४ व्या घटना दुरूस्तीने संपत्तीचा अधिकार काढून टाकण्यात आला आहे.

मार्गदर्शक तत्वे

माणसांना किमान सभ्य व सुरक्षित जीवन जगता यावे म्हणून भारतीय संविधानात मार्गदर्शक तत्वाचा समावेश केलेला आढळतो.भारतात खऱ्या अर्थाने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय व समता प्रस्थापित करावयाची असेल तर मार्गदर्शक तत्वाची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.स्वातंत्र्य व समतेच्या तत्वावर आधारीत नवा समाज उभा करण्यासाठी या तत्वाची आवश्यकता आहे.राज्यांना कल्याणकारी स्वरूप प्राप्त व्हावे म्हणून घटनेच्या चौथ्या भागात कलम ३६ ते ५४ मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश केलेला आढळतो. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व आंतरराष्टीय क्षेत्रातील मार्गदर्शक तत्वे असे वर्गीकरण केले आहे.

मंडळाकडे सोपविण्यात आली आहे. या मंडळाने १६ फेब्रुवारी १९४६ मध्ये मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली व त्याकडे या हक्कासंबंधी जाहीरनामा तयार करण्याचे काम सोपविले. अमेरिकेत फ्रॅंकलिन डी रूझवेल्ट यांच्या अध्यक्षतेखाली मानवी हक्काचा जाहीरनामा तयार केला. १० डिसेंबर १९७८ रोजी मानवी हक्क जाहीरनामा महासभेने मंजुर केला, या जाहीरनाम्यात ३० कलमे असून त्यांना हक्काचे जनक मानले जाते.यानंतर जागतिक सर्व राष्ट्रांनी मानवी हक्क जाहीरनामा मंजूर केला आणि ते हक्क अखिल मानवजातीसाठी करण्यात आहे.

भारतीय संविधानातील तरतुदी

भारतात स्वातंत्र्युर्व काळातच मानवी हक्काबाबत विचार सुरू झाला होता. "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे " असे लोकमान्य टिळकांनी जाहीरपणे म्हटले होते. त्यात स्वातंत्र, विचार प्रगट करणे, श्रद्धा, एकत्र येणे व समता या हक्काचा समावेश केला तसेच लिंगभेदाची वागणूक दिली जाणार नाही. याचे आश्वासन दिले. वाहतूक मार्ग, उद्योग व इतर सार्वजनिक जागांचा समाजातील सर्वांना खुला व समान वापर करता येईल असे नमुद केले आहे. मोतीलाल नेहरू समीतीने तयार केलेल्या अहवालातही मुलभूत अधिकार व त्यांचे संरक्षण यासंबंधी उल्लेख केला आहे. या अहवालातील १० कलमे जशीच्या तशी भारतीय संविधानात समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

उद्देशपत्रिका:-

भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत सार्वभौमत्व लोकशाही, गणराज्य, धर्मनिरपेक्षता व समाजवाद ही तत्वे स्वीकृत केली आहेत. याशिवाय भारतीय नागरिकाला आर्थिक, राजकीय, सामाजिक न्याय, दर्जा व संधी याबाबत समता, श्रद्धा, विचार उच्चार व लेखन स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. तसेच सर्व नागरिकामध्ये बंधूभाव निर्माण करण्याचे अभिवचन देण्यात आले आहे.

मुलभूत अधिकार

व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी जे हक्क आवश्यक असतात त्या हक्कांना मानवी हक्क मानले जाते. ते वैश्विक स्वरूपाचे असून त्यात कोणताही भेदभाव

मानवी हक्काची वाटचाल

मानवी हक्क या संकल्पनेचा जागतिक स्तरावर विकास होण्यास बराच कालावधी लागला. १५ जून १२१५ रोजी इंग्लंडमध्ये राजाकडून लोकांनी एक हक्क सनद मंजूर करून घेतली त्याला 'मॅग्नाचार्टा' असे म्हणतात. या सनदेच्या ३९ व्या कलमानुसार कोणताही गुन्हा सिद्ध झाल्याशिवाय तुरूंगात टाकता येणार नाही किंवा त्याला हद्दपार करता येणार नाही किंवा त्याची मालमत्ता जप्त करता येणार नाही असे मंजूर करण्यात आले. त्याचप्रमाणे ४ जुलै १७७६ रोजी " अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा " प्रसिद्ध केला त्यात व्यक्तीच्या नैसर्गिक स्वातंत्र्याची घोषणा करण्यात आली. तसेच १७८९ मध्ये झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने राजावर बंधने आणली. जनता सार्वभौम आहे व त्यांना स्वातंत्र्य समता, बंधूता ही पायाभूत तत्वे मिळालेली आहेत. ही फ्रेंच राज्यक्रांतीने जगाला नव्याने. दिलेली. तत्वे आहेत. इ.स. १९३९ ते १९४५ या काळात झालेल्या दूसऱ्या महायुद्धात जर्मनीतील राजवटीने लाखो ज्यू लोकांची कत्तल केली. त्यानंतर न्युरेबर्ग येथील खटल्यात अनेक क्रुर
घटना जगासमोर आल्या त्यामुळे मानवी हक्काची आवश्यकता वाटू लागली. १९४५ ला स्थापन झालेल्या संयुक्त राष्ट्र. संघटनेच्या जाहीरनाम्यात मानवी हक्कांना महत्वाचे स्थान देण्यात आलेले आहे. १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने मानवी हक्क जाहीरनामा मंजुर केला. जगातील अनेक राष्ट्रांनी या घोषणापत्रावर सह्या केल्या यामुळे कोणत्याही देशाच्या सरकारला नागरिकांचे मानवी हक्क पायदळी तुडविण्याचा अधिकार उरला नाही.

मानवी हक्काचे जागतिक स्वरूप

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी आणि मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी २४ ऑक्टोबर १९४५ ला संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यात आली. या सनदेमध्ये मानवी हक्कांचा उल्लेख करण्यात आला आहे. सॅनफ्रॅन्सिस्को संमेलनात २५ जून १९४५ रोजी यूनोची सनद मंजूर करण्यात आली. या सनदेत १९ प्रकरणे व १११ कलमे आहेत. त्यातील कलम १, १३, ५५,५६ व ६२ यामध्ये मानवी हक्कासंबंधीचा उल्लेख आहे. या मानवी हक्काच्या संरक्षणाची जबाबदारी यूनोच्या आर्थिक व सामाजिक

Project Work Report B.A.III (Sociology)

महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व. न. पं. वाणिज्य महाविद्यालय आरमोरी

"शिवनी गावातील स्त्रियांचे सामाजिक अध्ययन"

गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

समाजविज्ञान विद्याशाखेतील समाजशास्त्र या विषयातील

प्रकल्प(Project)

Class : B. A. III

मार्गदर्शक

डॉ. गजेंद्र कढव

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

महात्मा गांधी महाविद्यालय, आरमोरी

गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

2022-2023

प्रमाणपत्र

मी प्रमाणित करतो की "शिवनी गावातील स्त्रियांचे सामाजिक अध्ययन" या शिर्षकाचा सामाजिक शास्त्र शाखेअंतर्गत समाजशास्त्र विषयात B. A. III Sem. VI ला देण्यात आलेला शोध प्रकल्प (Project) B. A. III Sem. VI च्या **विद्यार्थ्यांनी** माझ्या मार्गदर्शनाखाली केलेल्या संशोधन कार्यातून साकार झालेला आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे शोध प्रकल्प (Project) कुठलाही भाग या पुर्वी कधिही, कुठेही सादर झालेला नाही.

दिनांक

मार्गदर्शक
डॉ. गजेंद्र एम.कढव

Head
Dept. of Sociology & Research Centre
M. G. College, Armori

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N. P. Commerce College
Department of Sociology

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N.P. Commerce College
Armori, Dist. Gadchiroli

CERTIFICATE

This is To Certify that following students of B.A. III year have successfully completed the Research Project Entitled in the Subject of Sociology for the session 2022-23.

1. SWATI RAJENDRA BANDE
2. PRAJAKTA DIWAKAR BHURSE
3. PRANALI RAGANSING UIKEY
4. ANUSHKA ARUN GEDAM
5. BHAVIKA RAJENDRA GEDAM
6. ATUL DEVRAO GURNULE
7. AMIRKUMAR KEWALRAM GURNULE
8. ARPANA YASHWANT JALE
9. SNEHAL ANIL JUARE
10. DIKSHA DHNYANESHWAR KADAM
11. LOCHANA DINKAR KAMBALE
12. YASMINI PRABHAKAR KAMBLE
13. PRIYANKA RAJENDRA KHOBRAGADE
14. SANDIP SAKHARAM USENDI
15. YOGITA LALAJI WAKADE
16. PRIYANKA SUNIL WELADI
17. HITESH RAMESH THAKARE
18. PRANALI DINKAR TULAVI

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N. P. Commerce Co. Armori
Department of Sociology

Head
Department of Sociology
Head
Dept. of Sociology & Research Centre
M. G. College, Armori

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N.P. Commerce College
Armori, Dist. Gadchiroli

Department of Sociology

Project Submission List
2022-23

SR. NO.	NAME OF STUDENTS	SIGN
1	SWATI RAJENDRA BANDE	S.W. Bande
2	PRAJAKTA DIWAKAR BHURSE	P. Bhurse
3	PRANALI RAGANSING UIKEY	P. Uikey
4	ANUSHKA ARUN GEDAM	[illegible]
5	BHAVIKA RAJENDRA GEDAM	[illegible]
6	ATUL DEVRAO GURNULE	[illegible]
7	AMIRKUMAR KEWALRAM GURNULE	[illegible]
8	ARPANA YASHWANT JALE	A.Y. Jale
9	SNEHAL ANIL JUARE	[illegible]
10	DIKSHA DHNYANESHWAR KADAM	D.A. Kadam
11	LOCHANA DINKAR KAMBALE	L.D. Kambale
12	YASMINI PRABHAKAR KAMBLE	[illegible]
13	PRIYANKA RAJENDRA KHOBRAGADE	[illegible]
14	SANDIP SAKHARAM USENDI	S.S. Usendi
15	YOGITA LALAJI WAKADE	Y.L. Wakade
16	PRIYANKA SUNIL WELADI	[illegible]
17	HITESH RAMESH THAKARE	[illegible]
18	PRANALI DINKAR TULAVI	P. Tulavi

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N. P. Commerce Co.
Department of Sociology

Head
Department of Sociology

Head
Dept. of Sociology & Research Centre
M. G. College, Armori

"वघाळा गावातील स्त्रियांचे सामाजिक अध्ययन"

प्रकरण १

प्रस्तावना :

भारतीय समाजाला प्रामुख्याने दोन भागात विभाजित केले जाते एक शहरी समाज आणि दुसरा ग्रामीण समाज. शहरी समाजात कृत्रिमता दिसून येते तर ग्रामीण समाजात नैसर्गिक जीवन दिसून येते. पूर्वी भारतीय समाजात संयुक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात होती. परंतु आज मात्र ग्रामीण समाजात संयुक्त कुटुंबपद्धत्तीचे विघटन होऊन त्याची जागा विभक्त कुटुंबाने घेतली आहे. ग्रामीण समाजात आज विविध प्रकारचे परिवर्तन आढळून येत आहे. याच परिवर्तनाचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनातून केला आहे.

स्त्री आणि पुरुष या निसर्गाने निर्माण केलेल्या दोन मनुष्यजाती आहे. या दोघांनीही एकमेकांच्या सोबत राहावे, दोघांनीही परस्परांना पूरक बनावे आणि समाजधारणेचा प्रवाह टिकून राहावा असा निसर्गाचा संकेत असतो. परंतु निसर्गानेच स्त्रीवर एक महत्वाची जबाबदारी दिली ती म्हणजे मातृत्वाची जबाबदारी होय. आणि पुरुषांकडे पितृत्वाची जबाबदारी निसर्गाने दिलेली आहे. त्यामुळे स्त्री ज्याप्रमाणे शारीरिकदृष्ट्या आणि मानसिकदृष्ट्या अपत्यांच्या जन्माशी दीर्घकाळ निगडीत असते तसे पुरुष नसतात. एखादा पुरुष मुलाच्या जन्मासाठी कारणीभूत असला तरी तो आपल्या पिता या जबाबदारीतून मुक्त होऊ शकतो पण एखादी स्त्री मात्र आपल्या माता या जबाबदारीतून मुक्त होऊ शकत नाही.

प्रत्येकच मानवीसमाजात प्राचीन काळापासूनच स्त्रियांची, मातेची थोरवी गायली गेली आहे. भारतिय समाजात सुद्धा 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी'[२] असे गौरव वाल्मिकी रामायनातील श्लोकात दिसून येते. या श्लोकाचा अर्थ असा की जननी आणि जन्मभूमी ही स्वर्गापेक्षाही श्रेष्ठ आहे, त्याचप्रमाणे 'मातृदेव भाव' अश्या वचनांनी सुद्धा तिचा माहात्म्य गायले जाते. ज्या मातृत्वाच्या स्थानामुळे स्त्रीचा समाजात गौरव करण्यात येतो त्याच मातृत्व पदामुळे स्त्रियांना समाजात अनेक श्रृंखलांनी जखडून ठेवले आहे. स्त्री समाजात बंदिस्त राहिल्याने तिच्या जीवनात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

स्त्री ही सर्वप्रथम एक मनुष्य आहे आणि नंतर ती स्त्री आहे, परंतु स्त्री ही प्रथम मनुष्य आहे असे समाज मनात नाही. प्रत्येकच समाजात पुरुषाला माणूस म्हणून संबोधले जाते तर स्त्रीला बाईमाणूस म्हणून तिला संबोधले जाते. भारतामध्ये स्त्रियांचे पुरुषांची अर्धांगिनी, शक्ती, विद्येची देवता म्हणून तिच्या गौरव केला जातो परंतु हा केवळ एक समाजाचा देखावा आहे कारण याच संस्कृतीत स्त्रियांना देवता म्हणून डोक्यावर घेतले जाते आणि दुसरीकडे तिला पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यम आणि कनिष्ठ स्थान दिले जाते. हा विरोधाभास भारतीय संस्कृतीमध्ये दिसून येतो याच उदाहरण म्हणजे भारतीय संस्कृतीत सीता, सावित्री सारख्या अनेक स्त्रियांना आदर्श मानले जाते पण त्याचवेळेस द्रौपदीचे मात्र चीरहरण होऊन तिची तिच्या आप्तस्वकीयांकडूनच विटंबना झाल्याचेही भारतीय संस्कृतीत दिसून येते. भारतीय

संस्कृतीत स्त्रियांच्या दर्जा हा खूपच खालावलेला आहे. डॉ. लीला पाटील यांनी भारतीय समाजात स्त्री ही पतीच्या दृष्टीकोनातून फक्त एक भोगवस्तू आहे, कपाळावर कुंकू हेच पत्नीच भाग्य आणि चूल आणि मूल हेच तीच जीवन मंत्र, अशी भारतीय स्त्रियांविषयी आपली भूमिका मांडली आहे. भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांना पुरुषी अहंकार, पतीशाही प्रवृत्ती गाजवणे, पतीची हुकुमशाही किंवा पत्नीला पतीशिवाय कोणीच नाही म्हणून तिच्यावर आपले अधिकार गाजविणे याप्रकारच्या प्रवृत्तीला स्त्रियांना नेहमीच समोर जावे लागते. भारतीय संस्कृती ही प्रामुख्याने पुरुषप्रधान संस्कृती असल्याने भारतीय समाजात स्त्री जन्माला येणे हे पाप आणि अत्यंत क्लेशदायक मानले जाते. मुलगी जन्माला येते ते माता – पित्यांच्या अपेक्षाभंगातूनच कारण पुरुषप्रधान संस्कृतीत मुलगा हा वंशाचा दिवा, कुलदीपक, म्हातारपणाची काठी असतो म्हणूनच माता- पिता या दोघांनाही जन्माला येणारे अपत्य मुलगाच असावा असे अपेक्षित असते. जन्माला येणारे बाळ जर मुलगी असेल तर ती कितीही सुंदर असली तरी त्या मुलीच्या आयुष्याच्या शेवटपर्यंत तिला उपेक्षाच सहन करावी लागते.

राजस्थान या राज्यात तर काही समाजात एखाद्या व्यक्तीला मुलगी झाली असेल तर, त्या व्यक्तीला कोणी 'काय झाले? असे प्रश्न विचारल्यास काहीच झाले नाही, असे उत्तर सांगण्याची प्रथा असल्याची दिसून येते. म्हणजेच मुलगी झाली म्हणजे काहीच झाले नाही असे सांगणे म्हणजे एकप्रकारे समाजात स्त्रीचे अस्तित्व शून्य आहे असे सांगणे होय. स्त्रियांच्या संदर्भात समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या अनिष्ठ असहनीय आणि क्लेशदायक अश्या प्रथा, परंपरा आहेत की ज्यामुळे 'एका मुलीच्या पिता असणे म्हणजे एकप्रकारे कष्टच भोगणे होय' असे चित्र समाजामध्ये निर्माण झाले आहे.

आज १९ व्या शतकात सुद्धा भारतीय स्त्रियांच्या संदर्भात समाजाचा दृष्टिकोन बदललेला नाही. आज स्त्री पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षण घेत आहे, त्यामुळे विज्ञान, तंत्रज्ञान, कायदा, राजकारण, वैद्यकशास्त्र, नोकरशाही अश्या अनेक क्षेत्रात ती प्रगती करीत असल्याची आढळून येते. स्त्रिया विविध क्षेत्रात पुढे जात असल्या तरी समाजात विशेषतः कुटुंबात मात्र तिला मानाचे आणि आदराचे स्थान मिळत असल्याचे दिसून येत नाही. आज स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार, बलात्कार आणि विनयभंग मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येते. आज स्त्री ही कुटुंबात सुद्धा सुरक्षित नसल्याचे दिसून येते.

गडचिरोली जिल्ह्याचा इतिहास

26 ऑगष्ट 1982 रोजी चंद्रपूर जिल्ह्याचे विभाजन होवून गडचिरोली हा नविन जिल्हा उदयास आला. गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये पुरमशाह राजाची राजधानी टिपागड व वैरागड येथे होती तेथे प्राचीन किल्ले आहेत. चामोर्शी तालुक्यात मार्कंडा येथे वैनगंगा नदीच्या उत्तर वाहिनीवर हेमाडपंथी मार्कंडेश्वर देवस्थान आहे. या प्रदेशामध्ये घनदाट जंगल आणि जास्त प्रमाणात गड, पहाड असल्यामूळे या जिल्ह्याचे गडचिरोली असे नाव पडले. हा आदिवासी जिल्हा असून या जिल्ह्यात विविध आदिवासी जमातीचे वास्तव्य येथे आहे. या जमातीमध्ये प्रामुख्याने गोंड, कोलाम, माडिया, परधान इत्यादी

जमातींचा समावेश होतो. ते लोक संदेशाची देवाण-घेवाण आपसात करतांना गोंडी, माडिया या बोली भाषेचा वापर करतात. त्याच बरोबर गडचिरोली जिल्ह्यात मराठी, हिंदी, तेलगू, बंगाली, छत्तीसगडी इत्यादी भाषा बोलल्या जातात.

भौगोलिक स्थिती :

या जिल्ह्याचा विस्तार 18°41' उत्तर ते 20°50' उत्तर अक्षांशच्या व 79°46' ते 80°55' पुर्व रेखांशाच्या दरम्यान आहे. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 14412 चौ.मी. इतके असून या जिल्ह्याने महाराष्ट्र राज्याचा 4.69% भाग व्यापलेला आहे.

जिल्ह्यातील प्रमुख व्यवसाय शेती असून 82 टक्के लोक शेती व्यवसाय करतात व उर्वरीत हंगामात बेकार रहावे लागते हे या जिल्ह्याचे वैशिष्ट्ये आहे. उद्योगांसाठी लागणारा कच्चा माल मोठ्या प्रमाणात जिल्ह्यात उपलब्ध असूनसुध्दा त्यावर प्रक्रिया करणारे उद्योगधंदे नाहीत. लोहपोलादाच्या खाणी असून लोहपोलाद कारखाने स्थापन झालेले नाही. ज्या आदिवासी लोकांनी जंगल जोपासले, संवर्धन केले त्याच जंगलामुळे तुलतुली सारखे सिंचन प्रकल्प कोट्यावधी रुपये खर्च करुनसुध्दा वन कायद्यामुळे रखडलेले आहेत. जे जंगल आदिवासींनी जोपासले तेच जंगल आज त्यांच्या विकासाच्या मार्गात अडथळे निर्माण करीत आहेत. निसर्गाची देणगी असतांना सुध्दा या सर्व बाबींच्या परिणामामुळे जिल्हा मागास राहलेला आहे. जिल्ह्यातील दारिद्रय आणि बेरोजगारीची परिस्थिती लक्षात घेता केंद्र व राज्य शासनाने अनेक योजना राबविल्या. त्यापैकी ग्रामीण भागात फलदायी ठरलेली एकमात्र योजना म्हणजे रोजगार हमी योजना होय. या योजनेद्वारे ग्रामीण भागातील अंगमेहनतीचे काम करणाऱ्या अकुशल मजूरांच्या कुटूंबांना एका आर्थिक वर्षात 100 दिवस रोजगाराची हमी दिली जाते. शहरी भागाकडे होणारे स्थालांतरण थांबवून गावातल्या रोजगार निर्मिती करुन स्थायी स्वरुपाची मालमत्ता निर्माण केली जाते. तसेच ग्रामीण भागाचा विकास आणि विस्तार करण्यास या योजनेचे अन्यसाधारण महत्व आहे.

प्रकरण २

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधप्रकल्प गडचिरोली जिल्ह्यातील आरमोरी तालुक्यातील पळसगाव या गावातील महिलांच्या संदर्भात आहे. या शोधप्रकल्पाकरिता गडचिरोली जिल्यातील २० नमुन्यांची अध्ययनात निवड करून मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमातून त्यांचे प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन विषयासंबंधी चिकीत्सक आणि क्रमबद्ध अभ्यास करून त्यांची पध्दतशीर मांडणी करण्यात आली.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. लिंगाच्या आधारावर वेगवेगळ्या काळातील स्त्री – पुरुषांच्या दर्जा तपासणे.

२. स्त्री – पुरुषांच्या असमानतेचे अध्ययन करणे.

३. स्त्रियांच्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

४. स्त्रियांवरील अत्याचाराची माहिती घेणे.

गृहीतकृत्य

१. स्त्रीच्या दुर्बलतेस नैसर्गिक कारणांपेक्षा सामाजिक कारणेच जास्त जबाबदार आहेत.

२. आधुनिक काळात स्त्रिया सुशिक्षित झाल्या, अर्थार्जन करू लागल्या परंतु महिलांवरील अत्याचार मात्र कमी झाले नाही.

३. समाजात मोठ्या प्रमाणात स्त्री-पुरुष असमानता आढळून येते.

नमुना निवड

प्रस्तुत शोधप्रकल्प पूर्ण करण्याकरिता गडचिरोली जिल्ह्यातील आरमोरी तालुक्यातील पळसगाव गावातील २० महिलांची निवड सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने केली आहे.

प्रकरण ३

महिलांचे सामाजिक आणि ऐतिहासिक अध्ययन

प्रस्तुत शोधप्रकल्प गडचिरोली जिल्ह्यातील आरमोरी तालुक्यातील पळसगाव या गावातील महिलांच्या संदर्भात आहे. या शोधप्रकल्पाकरिता गडचिरोली जिल्यातील पळसगाव या गावातील २० महिलांची अध्ययनात नमुना निवड म्हणून निवड केली आहे. त्यांची प्रत्यक्ष मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमातून त्यांचे मुलाखती घेऊन माहिती संकलित करण्यात आली ही आकडेवारी खालील सारणीतून दिसून येते.

सामाजिक आणि ऐतिहासिक माहिती दर्शविणारी सारणी

प्रश्न क्र.	महिलांचे मत	प्रतिसाद		एकूण
		होय	नाही	
२.	वैवाहिक स्थिती	१० (५०.००%)	१० (५०.००%)	२० (१००%)
३	शिक्षण	११ (५५.००%)	०९ (४५.००%)	२० (१००%)
४	कुटुंबातील एक सदस्य म्हणून स्त्रियांचे कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांचे मत विचारले जातात काय?	११ (५५.००%)	०९ (४५.००%)	२० (१००%)
५	समाजातील धार्मिक, सांस्कृतिक कार्यक्रमात जाण्याची तुम्हाला परवानगी आहे काय ?	१० (५०.००%)	१० (५०.००%)	२० (१००%)
६	आपल्या कुटुंबात विवाह करतांना मुलींची पसंती विचारली जाते काय?	१४ (७०.००%)	६ (३०.००%)	२० (१००%)
७	कुटुंबात अविवाहित किंवा विधवा स्त्रियांना मानाचे स्थान आहे काय?	०९ (४५.००%)	११ (५५.००%)	२० (१००%)
८	आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाहाबद्दल आपले मत	८ (४०.००%)	१२ (६०.००%)	२० (१००%)
९	मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे आणि मुलगी पराया धन आहे याविषयी मत	१७ (८५.००%)	३ (१५.००%)	२० (१००%)
१०	मुलांसारखेच मुलींनी शिक्षण घेतले पाहिजे याविषयी मत	१८ (९०.००%)	२ (१०.००%)	२० (१००%)
११	आपण आपल्या मुलीला मोठ्या शहरात शिक्षण आणि नोकरी करायला पाठवाल काय?	८ (४०.००%)	१२ (६०.००%)	२० (१००%)
१२	प्रेम विवाहाविषयी आपले मत काय ?	५ (२५.००%)	१५ (७५.००%)	२० (१००%)

निष्कर्ष

१. अध्ययन क्षेत्रात निवडलेल्या स्त्रिया ७५ टक्के विवाहित असून त्यापैकी २५ टक्के स्त्रिया अविवाहित आहे. यापैकी ७० टक्के स्त्रिया शिक्षित असून 30 टक्के स्त्रिया अशिक्षित आहे.

२. कुटुंबातील एक सदस्य म्हणून स्त्रियांचे कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांचे मत विचारले जात असल्याचे दिसते.

३. समाजातील धार्मिक, सांस्कृतिक कार्यक्रमात स्त्रियांना जाण्याची परवानगी असल्याचे दिसते.

४. कुटुंबात विवाह करतांना मुलींची पसंती विचारली जात असल्याचे दिसून येते.

५. कुटुंबात अविवाहित किंवा विधवा स्त्रियांना मानाचे स्थान मिळत नसल्याचे दिसून येते.

६. अध्ययन क्षेत्रातील ६० टक्के स्त्रिया आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाह करण्याबाबत असहमत आहे.

७. मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे आणि मुलगी पराया धन आहे याविषयी आजही स्त्रिया सहमत असल्याचे दिसते.

८. मुलांसारखेच मुलींनी शिक्षण घेतले पाहिजे याविषयी स्त्रिया सहमत असल्याचे दिसते.

९. मुलीला मोठ्या शहरात शिक्षण आणि नोकरी करायला पाठविण्याबाबत स्त्रिया सहमत नाही.

सूचना

१. समाजामध्ये स्त्री-पुरुष समानतेची बीजे रुजविण्याचे प्रयत्न करावे.

२. मुलगा वंशाचा दिवा आणि मुलगी पराया धन आहे, मुलाचा हातून मृत्यूनंतर अग्नी दिल्यावर मोक्ष प्राप्त होतो, मरतांना मुलाचा हातून पाणी प्यावे ही समाजाची मानसिकता बदलविण्यात यावी.

३. मुलीचे संगोपन करतांना मुलगा आणि मुलगी यात भेदभाव करू नये.

४. मी स्त्रियांवर अत्याचार करणार नाही आणि दुसऱ्यालाही करू देणार नाही अशी भूमिका प्रत्येक समाजाने घेतली पाहिजे.

५. 'बालिका बचाव अभियान', 'लेक लाडकी अभियान' असे अभियान राबविण्यात येऊन यात समाजाने सक्रियपणे भाग घेतला पाहिजे तसेच ज्या परिवारात मुलीनी जन्म घेतला आहे अशा परिवाराचे समाजात जल्लोषात स्वागत पाहिजे.

Project Work Report B.A.III (Economics)

सत्र - 2022-23

प्रकल्पाचे नाव :- औषधी वनस्पतींचे गुणधर्म

महाविद्यालयाचे नाव :- महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व. न. पं. वाणिज्य महाविद्यालय आरमोरी.

विषय :- आरमोरी परिसरात आढळून येणारी औषधी वनस्पती.

वर्ग :- बी. ए. तृतीय वर्ष (अर्थशास्त्र)

सहभागी विद्यार्थी

1) प्रणाली दिनकर धुळावी - Pralavi
2) मोनिका देवानसिंग नुरुटी - Nuruti
3) उर्वशी दिपक चौधरी - Chaudhari
4) वैशाली पारेश्वर श्रीरामे - Shrirame
5) आंचल राजु करंगामी - Rami
6) श्रद्धा रविंद्र चौके - Chauke
7) निलेश खुशाल नरूटे - Narute
8) अभिषेक हरिदास नैताम - Naitam.

महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व.न.पं. वाणिज्य महाविद्यालय, आरमोरी, जि. गडचिरोली

विभागाचे नाव :– अर्थशास्त्र सत्र :– 2022-2023

उपक्रमाचे नाव :– Project Work. वर्ग :– B.A. III Sem-VI

अ. क्र.	विद्यार्थ्यांचे नाव	वर्ग	स्वाक्षरी
1)	प्रणाली दिनकर कुळावी	B.A.III	Pulavi
2)	शैताली पारेश्वर श्रीरामे	B.A.III	Bhriramne
3)	मोनिका देवानसिंग कुकडी	B.A.III	[illegible]
4)	उर्वशी दिपक चौधरी	B.A.III	Chaudhari
5)	आंचल राजू करगामी	B.A.III	Kargami
6)	निलेश खुशाल वहटे	B.A.III	Nilesh Wahate
7)	अभिषेक हरिदास नैताम	B.A.III	Anaitam

विभागप्रमुख
अर्थशास्त्र विभाग

MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE &
LATE N. P. COMMERCE COLLEGE ARMORI
DIST. GADCHIROLI (M.S.) 441 208

CERTIFICATE

This is to certified that the following student of class : B.A. Sem- VI Department of Economics have successfully completed his/her project work on this topic Charecteristics of Medicinal Plants under the guidance of Prof. M. K. Ramteke for the session 2022 -2023 .

Student's Name.

1. Ku. Pranali. D. Tulavi
2. " Chaitali P. Shrirame
3. " Monica. D. Nuruti
4. " Urvashi. D. Chaudhari
5. " Achal. R. Karangami
6. Nilesh. K. Latthe
7. Abhishek H. Naitam

Head
Dept. of Economics

Principal
PRINCIPAL
M.G. Arts, Science &
Late N.P. Commerce College
ARMORI, Dist. Gadchiroli

Page No.
Date :

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष 2022-2023 यावर्षी आम्ही महात्मा गांधी महाविद्यालयात बी. ए. तृतीय वर्षाला असून आम्हाला 'वनअर्थव्यवस्था' या विषयासाठी औषधी वनस्पती हा प्रकल्प तयार करण्याची संधी मिळाली.

हजारो वर्षांपासून प्रसारमाध्यमांतून प्रसिद्धी व चर्चांमधून आयुर्वेदाची उपयोगिता आता सामान्य जनतेला पुरेपूर पटली आहे. ज्या वनस्पतींचा सहजासहजी आणि निर्धोकपणे वापर करता येईल, अशा आम्ही 6 वनस्पतींचे गुणधर्म या प्रकल्पात सांगितले आहे. कडुलिंब, कोरफड, तुळस, बेल, पुदिना, रुई इत्यादी औषधी वनस्पती ही मानवाला सर्वात उपयुक्त आहे. या वनस्पतींमुळे मोठ्यातल्या मोठ्या आजारावर मात करता येते.

भारतातील वनस्पतींचा उल्लेख आयुर्वेदातील चरकसंहिता आणि सुश्रुत संहितेमध्ये सुमारे 700 औषधी वनस्पतींचा उल्लेख आहे. प्राचीन चीनी वैद्यांना एक हजार औषधी वनस्पतींचे उत्तम ज्ञान होते. आशियाई आणि युरोपीय देशांमध्ये औषधी वनस्पतींचा उपयोग व्याधी निवारण्यासाठी व स्वस्थ आरोग्यासाठी होत असे.

औषधी वनस्पती

1) कडुलिंब
2) कोरफड
3) तुळस
4) बेल
5) पुदिना
6) रुई

कडुलिंब

Page No.
Date :

☆ कडुलिंब ☆

'कडुलिंब' ही एक महत्वाची औषधी वनस्पती आहे. जी भारत आणि पाकिस्तान मध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळते. या वनस्पतीच्या मुळापासून ते त्याच्या झाडाच्या टोकापर्यंत त्याचे औषधी गुणधर्म असतात. कडुलिंबाची पाने कडु असतात; पण ती खूप गुणकारी असतात. कडुलिंब हा जरी कडु असला तरी तो केस, त्वचा आणि शरीराला खूप लाभदायक असतो.

☆ कडुलिंबाचे गुणधर्म :-

1) कडुलिंब हा केसांच्या आरोग्यासाठी उपयुक्त असतो.

2) कडुलिंब हा डोळ्यांच्या लालसरपणा, डोळ्यांची जळजळ दूर करण्यासाठी उपयोगी असते.

3) दातांसाठी कडुलिंब खूप चांगल्या प्रकारे काम करतो. आणि आपण बाजारामध्ये मिळणाऱ्या टूथपेस्ट-मध्ये देखील कडुलिंब वापरलेले असते.

कोरफड

Page No.
Date :

☆ कोरफड ☆

कोरफड ही एक खूप महत्त्वाची वनस्पती आहे. हयाची लागवड शेतामध्ये किंवा घराशेजारी केली जाते. यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे पोषक पदार्थ आढळून येतात. जे आपल्या शरीरासाठी किंवा त्वचासाठी खूप फायदेशीर आहे. कोरफड ही आपल्याला त्वचामध्ये होणारे डाग यापासून वाचवते. वजन कमी करण्यासाठी कोरफडीचा उपयोग केला जातो. कोरफड ही वनस्पती कोरफड वंशाची वनस्पती प्रजाती आहे. आणि हे एक लहान झुडूप आहे. प्रामुख्याने 'कोरफड जेल' हे पीक कोरफड पानापासून बनवले जाते. कोरफड जेल सूर्यप्रकाशापासून मुक्त होण्यासाठी आणि जखमा भरण्यास मदत करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर ओळखले जाते. वनस्पती जाड हिरवट मांसल पानांसह आहे; पण त्याला खोड नसते.

☆ कोरफडचे गुणधर्म :-

1) कोरफडमध्ये अँटिऑक्सिडेंट आणि बॅक्टेरियाच्या वाढीस प्रतिबंध करणारा गुणधर्म असतो.

2) कोरफड दातांमधील पट्टीका कमी करण्यास मदत होते.

3) कॅन्सर फोडांवर उपचार करण्यास मदत करते.

4) त्वचा सुधारून सुरकुत्या कमी होतात.

तुळस

Page No.
Date :

★ तुळस ★

प्राचीन काळापासून घराघरात ह्या वनस्पतीला श्रद्धेचे व मानाचे स्थान आहे. तुळस ही आपल्या आसपास किंवा घरामध्ये काहीही न करता उगवून येते. त्यामुळे तुळस ही प्रत्येकाच्या घरामध्ये असते. हिंदू धर्मामध्ये तुळशीची पूजा केली जाते. तुळशीची झाडे घरामध्ये किंवा अंगणात लावल्याने मच्छर आणि किडे घरामध्ये येत नाहील. आपण रोज तुळशीची पाने खाल्ल्याने आपल्या शरीरातील रक्त शुद्ध होते. तुळशीचे पाने रोज खाल्याने शरीरासाठी फायदेशीर आहे. तसेच सर्दी, खोकला घालवण्यासाठी चहामध्ये तुळशीची पाने टाकून पिल्याने आपल्याला याचा फायदा होतो.

★ तुळशीचे गुणधर्म :-

1) तुळशीच्या पानांचा रस हा सर्दी, खोकला व ताप यांसारख्या आजारांवर मात करण्यासाठी वापरले जाते.

2) तुळस ही वनस्पती अपचन, निद्रानाश आणि डोकदुखी या सर्व समस्यावर खूप प्रभावीपणे काम करते.

3) तुळस ही कावीळ साठी फायदेशीर आहे.

4) पांढरे डाग दूर करण्यास उपयुक्त आहे.

बेल

Page No.
Date :

★ बेल ★

भगवान शंकराच्या पुजेसाठी आपण बेलाचे पान वाहतो. दरवर्षी श्रावणात व महाशिवरात्रीला महादेवाच्या पुजेसाठी बेलाची पाने भाविकांकडून वाहिली जातात. त्यामुळे बेलाचे झाड आपल्याला परिचयाचे आहे. परंतु त्याची पाने आणि फळात औषधी गुणधर्म आहेत. हे फारच कमी लोकांना माहित आहे. आयुर्वेदात बेलाच्या झाडाचे अत्यंत उपयुक्त वर्णन केले आहे. बेलफळ नियमित खाल्ल्याने आरोग्याच्या दृष्टीने अनेक फायदे होतात. मेंदूचे विकार दूर करण्यापासून ते स्मरणशक्ती सुधारण्यास त्याची मदत होते. विशेष म्हणजे बेलाचे झाड सर्व प्रकारच्या जमीनीत लागते व वाढते. बेल हा एकमेव वृक्ष आहे की ज्यात अनेक धर्म ग्रंथात त्याचा उल्लेख आहे.

★ बेलाचे गुणधर्म :-

1) बेलाची पाने औषधी असून खोकल्यावर व नेत्र विकारावर उपयुक्त आहेत.

2) फुलांपासून अत्तर बनवितात.

3) पोटदुखीपासून तर मधुमेह पर्यंतच्या सर्व समस्यांवर बेल गुणकारी आहे.

4) बेलाच्या पाण्यात साखर मिसळून पिल्यास डायरिया पासून बचाव होतो.

पुदिना

Page No.
Date :

☆ पुदिना ☆

पुदिना ही वनस्पती जवळजवळ सर्व लोकांना माहित आहे. कारण खूप लोक पुदिन्याची चटणी बनवितात. पुदिना या वनस्पतीमध्ये आयुर्वेदिक गुण असेत. म्हणूनच उन्हाळ्यामध्ये बहुतेक लोक पुदिन्याचा वापर आपल्या आहारात करतात. कारण ती एक थंड वनस्पती आहे आणि यामुळे उष्णते-पासून बचाव होतो. पुदिन्यापासून बनलेल्या काही टुथपेस्ट, माऊथ फ्रेशनर आणि काही कॅंडिज आपल्याला बाजारामध्ये पाहायला मिळू शकतात. खूप कमी लोकांना माहित आहे की, पुदिना हा औषधी गुणांनी भरलेला आहे.

☆ पुदिन्याचे गुणधर्म :-

1) केस गळत असतील तर त्याच्यावर उपाय म्हणून पुदिना वापरू शकतो.

2) पचन प्रक्रिया बिघडून आपले डोके ~~दुखे~~ दुखू शकते त्यामुळे जर आपण पुदिन्याचा चहा पिला तर डोके दुखणे कमी होते.

3) पुदिन्याच्या पानांचा चुर्ण बनवून खाल्ल्यावर दात दुखणे बंद होते.

ਅਕ

Page No.
Date :

★ रुई ★

रुईचे दोन प्रकार असतात. एक जांभळी रुई आणि एक पांढरी रुई. ती तिच्या फुलांवरुन समजते. रुई ही आपल्याला परिचित असते. ती म्हणजे शनिवारी आपण शनिदेवाला व हनुमानाला याची माळ करुन वाहतात. रुईचे फुल आकर्षित असतात. करंजीसारखं त्याला फळ येते. पांढरी रुई अतिशय शुभ मानली जाते. दारापुढे, मंदिरापुढे पांढरी रुई लावली जाते. रुई हा आपण नक्षत्राचा आराध्यवृक्ष आहे.

★ रुईचे गुणधर्म :-

1) पायाला काटा रुतल्यास पायाची जखम न भरल्यास त्याच्यावरचे रुईचा चीक भरला जातो. त्यामुळे जखम लवकर भरते.

2) रुईचा उपयोग त्वचा रोगांवर केला जातो.

3) रुईच्या पानांचा रस कानात टाकल्यास कानाचे आजार बरे होतात.

Page No.
Date :

★ निष्कर्ष ★

वैद्यकीय काळापासून आपल्याकडे वन औषधींचा वापर होत आलेला आहे. तसेच भारतातील आयुर्वेद ही जगाला दिलेली एक प्रकारची देणगीच आहे.

या प्रकल्पाच्या माध्यमातून आपल्याला असा निष्कर्ष काढता येतो की, औषधी वनस्पती ही माणसाला अत्यंत उपयुक्त वनस्पती आहे. या वनस्पती मोठ्यातल्या मोठ्या आजारावर मात करू शकतात. आणि औषधी वनस्पती यामुळे अनेक प्रकारच्या मोठ्या आजारावरही इलाज मिळाला आहे.

1) कॅन्सर या आजारावर अळीकडेच तुळस ही प्रभावशाली — करु शकते. असे डॉक्टरांचे म्हणणे आहे.
2) कोरफड या औषधी वनस्पतीच्या वापरामुळे खरचटलेली जखम भरुन येते.
3) बहुतेक सर्व प्रकारच्या कुष्ठात कडुनिंब उपयोगी पडतो. पंचनिंब-चूर्णाचा वापर कुष्ठरोगासाठी करतात.

Project Work Report B.A.III (History)

Mahatma Gandhi Art, Science & late N.P. Commerce College Armori Dist : Gadchiroli

Session :2022-23

B.A. Sem –VI (History)

Project Work

Topic

"MAHATMA FULE "

Students Name:

1) Ku.Pranali Rangansigh Uikey
2) Ku. Prerana Yashawant Meshram
3) Ku.Prajakta Ashok Chudhari
4) Ku.Samiksha Purushottam Bawane
5) Ku. Arpana Yashawant Jale
6) Ku.Vishakha Bhaichand Lengure

Guided By

Prof.Sanjay M.Giradkar

Mahatma Gandhi Art, Science & late N.P. Commerce College
Armori Dist : Gadchiroli

CERTIFICATE

This isto certify that the following students of class: B.A Sem – VI of History has successfully completed their History Project on "MAHATMA FULE " under the guidance of Prof Sanjay M.Giradkar for The Session 2022-23

1) Ku.Pranali Rangansigh Uikey
2) Ku. Prerana Yashawant Meshram
3) Ku.Prajakta Ashok Chudhari
4) Ku.Samiksha Purushottam Bawane
5) Ku. Arpana Yashawant Jale
6) Ku.Vishakha Bhaichand Lengure

Prof Sanjay M.Giradkar
Guide

Prof Gajanan W.Borkar
Hod

महात्मा ज्योतिबा फुले व त्याचे कार्य

आधुनिक महाराष्ट्राच चेहरा मोहरा बदलून टाकण्यासाठी ज्या अनेक महापुरुषांनी आपले जीवन व्यतीत केले, त्यामध्ये ज्योतिबा फुले हे पहिले क्रांतिकारक महापुरुष होत.महाराष्ट्रात अस्पृश्यतानिवारणाच्या, दलितोद्धधाराच्या आणि स्त्रियांच्या उद्धाराच्या चळवळींचा श्रीगणेशा करणारे जोतिबा फुले हे सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक होत. हिंदू समाजात अस्पृश्य, शुद्र मानले गेलेले ब्राम्हणेत्तर वर्ग, स्त्रिया, शेतकरी हे जोतिबांच्या दृष्टीने दलित वर्ग होते. कारण हिंदू समाजाने शतकानुशतके या वर्गाची उपेक्षा केली होती; मानभंग केला होता,त्यांच्यातील आत्मसन्मानाची भावना मारुन टाकून त्यांच्या विकासाचा मार्ग अवरुद्ध केला होता. भारतीय समाजाची उन्नती व्हावयाची असेल तर या बहुसंख्य वर्गाची व स्त्रियांची मानसिक व सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करुन त्यांच्या विकासाचा मार्ग खुला करुन दिला पाहिजे अशी त्यांची धारणा बनली. हेच कार्य करण्याच्या हेतूने सत्यशोधक समाजाची त्यांनी निर्मिती केली. दलित वर्गावर पसरलेले दैववादाचे निराशेचे व औदासिन्याचे धुके दूर करुन त्याला आत्मोध्दाराचा मार्ग दाखविणारा त्याच वर्गातून पुढे आलेला समाजसुधारक म्हणून जोतिबांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे.

१) महात्मा ज्योतिबा फुलेचे जीवन चरित्र

महात्मा जोतीबा फुले हे महाराष्ट्रातील थोर सामाजिक क्रांतीकारक होते. त्यांनी उच्च जातींच्या श्रेष्ठत्वाविरुद्ध लढा दिला आणि दलित वर्ग, स्त्रिया यांच्या उद्धाराचे कार्य केले. महात्मा जोतिबा फुले यांचे पूर्ण नाव जोतीराव गोविंदराव फुले. यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुणे येथे झाला. जोतिबांच्या वडिलांचे नाव गोविंदराव आणि आईचे नाव चिमणाबाई होते. जोतिबांचे आजोबा शेरीबा गोऱ्हे माधवराव पेशव्यांच्या दरबारात सजावटीचे कामकाज करत असत. यावर पेशव्यांनी त्यांना काही जमीन फुलांच्या व्यवसायासाठी दिली होती. यानंतर फुलांच्या व्यवसायामुळे गोऱ्हे घराण्याला फुले म्हणून ओळखले जाऊ लागले. आजोबांच्या मृत्यूनंतर जोतिबांचे यामुळे नंतर जोतिबांचे वडील गोविंदराव हे भाजीपाल्यांचा व्यवसाय करू लागले. त्यांचे मूळ गाव कटगुण तालुका खटाव जिल्हा सातारा हे होते

प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर जोतीबांनी वडिलांना त्याच्या व्यवसायात मदत करण्यात सुरुवात केली. तत्कालीन प्रथेप्रमाणे त्यांचा विवाह त्यांच्या वयाच्या बाराव्या वर्षी सावित्री बाईशी झाला. एक मुस्लिम शिक्षक व एक ख्रिस्ती सदगृहस्थ हे दोन जोतीबांचे शेजारी होते व या शेजाऱ्यांच्या प्रोत्साहनामुळे जोतीबांनी पुण्यातील एका स्कॉटीश मिशनरी शाळेत प्रवेश घेतला.ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या प्रभावामुळे जोतीबांना शिक्षण, सामाजिक सुधारणा व मानवतावाद यांचे महत्व पटले. थॉमस पेन या विचारवंताच्या "मानवाचे हक्क' या पुस्तकातील विचारांचा जोतीबांवर मोठा प्रभाव पडला. छत्रपती शिवाजी महाराज व जॉर्ज वॉशिंग्टन यांच्या जीवन कार्याद्वारेही जोतीबा खूपच प्रभावित झाले होते. ते हिंदू धर्माचे परखड टीकाकार होते. त्यांनी हिंदूच्या चातुवर्ण्य व्यवस्थेवर जोरदार हल्ला

चढविला. त्यांनी वेद ग्रंथास विरोध केला व विवाह तसेच धार्मिक विधीमध्ये ब्राम्हण पुरोहिताची जी भूमिका होती ती नाकारली. त्यांनी मनुस्मृती हा ग्रंथ नाकारला व हिंदू धर्मग्रंथावरही हल्ला चढविला. आपल्या स्वार्थी हितसंबंधास अनुकूल ठरतील अशा प्रकारे ब्राम्हणांनी धार्मिक ग्रंथ लिहिले आहेत असे त्यांचे मत होते. कनिष्ठ जातीचा दर्जा उंचावणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. त्यांच्या कार्यात त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी फार मोलाची साथ दिली. त्यांच्या मानवतावादी कार्याचा गौरव म्हणून मुंबई येथे जनतेने इ.स. १८८८ साली त्यांना महात्मा ही पदवी देऊन गौरवांकित केले. जुलै १८८७मध्ये ज्योतिराव फुले यांना पक्षाघाताचा आजार झाला. २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी महात्मा फुलेंचे मध्यरात्री २ वाजता पुणे येथे वयाच्या ६३ व्या वर्षी निधन झाले.

२. सत्यशोधक समाजाची स्थापना

सामाजिक विषमता व दलितांची दुःखे नाहीशी करून समाजातील उच्चवर्णीयांच्या जुलुमाचा प्रतिकार करणे, अज्ञानी बहुजन समाजाला ज्ञानी करणे , मानवधर्माचे व ईश्वरभक्तीचे सत्य स्वरूप बहुजन समाजासमोर ठेवणे हे उद्देश समोर ठेवून म. ज्योतिबा फुल्यांनी पुणे येथे २४सप्टेंबर १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सर्वसाक्षी जगत्पती त्याला नको मध्यस्ती हे या सत्यशोधक समाजाचे ब्रीदवाक्य होते. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून फुल्यांनी ब्राह्मणी अत्याचार व सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक गुलामगिरीविरूद्ध लढा दिला. ब्राम्हण पुरोहित वर्गाने जी धार्मिक व मानसिक गुलामगिरी लादली, त्यातून त्यांना मुक्त करणे तसेच ब्राम्हणांकडून होणारे त्यांचे शोषण व दमन थांबविणे हे सत्यशोधक समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट होते.त्यांनी हिंदूधर्म,ब्राम्हण पुरोहित वर्ग, मूर्तिपूजा, अन्य कर्मकांड आणि हिंदू धर्मग्रंथ या सर्वांवर घणाघाती टीका केली.फुले यांनी कोणत्याही एका विशिष्ट धर्मावर किंवा देवावर श्रद्धा ठेवली नाही. त्यांनी ईश्वरास 'निर्मिक असे म्हटले. हे विश्व ईश्वराने निर्माण केले असून सर्व धर्म व धर्मग्रंथ हे मानवनिर्मित आहेत यावर त्यांचा दृढविश्वास होता.

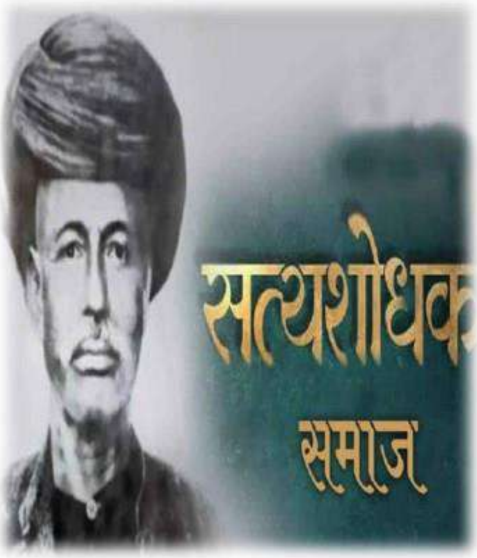

२.१ सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे

१. ईश्वर हा एकच असून तो सर्वव्यापी, निराकार, विश्वनिर्माता व सत्यरुप असून सर्व मानव ही त्याची लेकरे आहेत.

२. ईश्वराची भक्ती करण्याचा हक्क सर्वांना असून त्यासाठी ब्राम्हण पुरोहितांच्या मध्यस्थीची गरज नाही.

३. मनुष्य हा त्याच्या जातीने (जन्माने) श्रेष्ठ ठरत नसून त्याच्या गुणांमुळे श्रेष्ठ ठरतो.

४. ईश्वराने धर्मग्रंथ लिहिलेले नाहीत म्हणून ते प्रमाण नाहीत.

५. पुनर्जन्म, कर्मकांड, उपास-तपास, जपतप, नवस करणे इत्यादी गोष्टी अज्ञानमूलक आहेत.

३ महात्मा फुले यांचे कार्य

महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी समाजप्रबोधनासाठी आणि समाज कार्यासाठी काय महत्वाचे योगदान दिले. त्यांनी केलेली आपल्या समाजासाठी जातीव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी आणि महिलांसाठी शिक्षण व्यवस्था सुरू करण्यासाठी केलेली कार्य पुढीलप्रमाणे

३.१ शैक्षणिक कार्य

शिक्षण क्षेत्रामध्ये आमुलाग्र बदल आणि महत्वाचे कार्य करण्यामध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा खूपच महत्त्वाचा भाग आहे. महात्मा फुले यांच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणाऱ्या काही महत्त्वाच्या ओळी पुढीलप्रमाणे आहेत.

विद्येविना मती गेली |
मतीविना नीती गेली |
नीतीविना गती गेली |
गतीविना वित्त गेले |
वित्ताविना शूद्र खचले |
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले |

३.१.१ स्त्रीशिक्षण

बहुजन समाजातील अज्ञान, दारिद्रय आणि समाजातील जातिभेद पाहून महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा निश्चय केला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी १८१४८ साली पुणे येथील भिडे यांच्या वाड्यामध्ये महाराष्ट्रातील मुलींची पहिली शाळा काढली यापूर्वी मुलींना शिक्षणाचा हक्क दिला जात नव्हता. त्यांनी मुलींच्या शाळेची जबाबदारी आपल्या पत्नी सावित्रीबाई यांच्यावर सोपविली त्यासाठी प्रथमता सावित्रीबाई यांना शिक्षण दिले व त्यांना शिक्षिका म्हणून मुलींच्या शाळेमध्ये काम करण्यास सुरुवात केली यानंतर ज्योतिराव आणि अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरू केली. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी शिक्षणाची प्रेरणा अहमदनगर मधील मिस फरार यांच्याकडून घेतली होती. तर महात्मा फुले यांनी मुलींच्या शिक्षणाची प्रेरणा त्यांची मावस बहीण सगळा बाई क्षीरसागर यांच्याकडून घेतली. त्यांनीं मुलींच्या शिक्षणासाठी अतोनात प्रयत्न केले त्याचबरोबर अस्पृश्यांची शाळा सुरू करण्यासाठी त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागेल.समाजातील लोकांकडून त्यांच्यावर भयंकर अत्याचार झाला तरीदेखील त्यांनी माघार न घेता मुलींच्या शिक्षणासाठी व अस्पृश्यांच्या शाळांसाठी लढत राहिले.ज्योतिराव फुले सार्वजनिक ठिकाणी उपदेशपर भाषणे करून लोकांमध्ये जागृती करण्याचा प्रयत्न करीत. तसेच शाळेतील शिक्षकांना आदर्श पाठ देऊन शिक्षकांनी मुलांच्या हिताच्या दृष्टीने योग्य ती साधने आणि उपकरणे उपलब्ध करून द्यावीत म्हणून महात्मा फुले शिक्षकांनाही उत्तेजित करत होते.**३.१.२. स्त्री हक्काचा कैवारी**

म. फुल्यांचे सर्वात मौलिक कार्य म्हणजे त्यांनी केलेला स्त्रियांचा उद्धार होय.फुल्यांनी स्त्रियांच्या समाजातील समान दर्जाबाबत आग्रह धरला व स्त्री ही पुरुषापेक्षा सर्वच बाबतीत श्रेष्ठ असल्याचे सांगीतले.बालविवाह, सतीची चाल, बहुपलीत्वाची चाल,स्त्री शिक्षणाला बंदी इत्यादी प्रथांचा फुल्यांनी निषेध केला. त्यावेळी ब्राम्हणांसह इतर उच्च जातीत बालविवाहाची प्रथा मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित होती. आणि विधवा विवाहास मनाई होती. सत्यशोधक समाजाने विधवांना पुनर्विवाह करण्यास मदत केली. विवाहविधीसाठी ब्राम्हण पुरोहिताची गरज नाही असे सांगून त्यांनी वेगळी अशी विवाहपद्धती सुरु केली. वाट चुकलेल्या कुमारिका, विधवांच्या मुलांची हत्या होऊ नये म्हणून त्यांनी आपल्या घरीच अशा या अनौरस बालकांचे संरक्षण करण्यासाठी फुलेंनी १८६३ मध्ये "बालहत्या प्रतिबंधक गृह" सुरू केले. टाकून दिलेली मुले, नवऱ्याने सोडून दिलेल्या बायका व बालविधवा यांच्यासाठी अनाथालये सुरु केले. त्यांनी गरोदर विधवांना संरक्षण दिले व त्यांना होणाऱ्या मुलांची काळजी अनाथालय घेईल असे त्यांना आश्वासन दिले.अपत्य प्राप्तीसाठी दुसरा विवाह न करता त्यांना काशीबाई या विधवेच्या बालहत्या प्रतिबंध गृहातील यशवंत या मुलास दत्तक घेतले त्यांनी केशवपन या अमानवी प्रथेस विरोध केला. यासाठी त्यांनी न्हाव्याचा संप घडवून आणला.

३.१.३ कनिष्ठ जातीच्या शिक्षणास चालना

स्त्रियांप्रमाणेच कनिष्ठ जातीदेखील शिक्षणापासून वंचित होत्या. शिक्षण ही केवळ उच्चजातीची मक्तेदारी होती. ब्राम्हणांनी कनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्यास अपात्र मानले होते. कनिष्ठ जातींना शिक्षण दिल्याशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही असा फुलेंचा विश्वास होता. म्हणून त्यांनी १८५१ मध्ये अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरु केली. त्यांनी फक्त मुलींसाठी तीन तसेच अस्पृश्यांच्या मुलांमुलींसाठी तीन शाळा स्थापन केल्या. कनिष्ठ जातीच्या मुलांसाठी वसतिगृहे सुरु करणे व त्यांना शिष्यवृत्ती मिळवून देण्यास म.फुले हे कारणीभूत ठरले. शाळेत दाखल होणाऱ्या मुलांकडे ते जातीने लक्ष देत.

३.१.४. मोफत व सक्तीचे शिक्षण

१८८२ साली भारतातील शिक्षण विषयक स्थापन करण्यात आलेल्या हंटर कमिशनसमोर फुलेंनी साक्ष देऊन १२ वर्षांखालील मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करावे, शिक्षक प्रशिक्षित असावे, शिक्षक बहुजनातीलही असावे, जीवनोपयोगी व्यवहारी शिक्षण द्यावे, आदिवासी जाती जमातींना शिक्षणात प्राधान्य, शेतीचे व तांत्रिक शिक्षण द्यावे, वसूल केलेल्या शेतसाऱ्याची रक्कम ही शेतकऱ्यांच्या शिक्षणावर खर्च करावी, महाविद्यालयीन शिक्षण जीवनातील गरजा भागविणारे असावे अशा महत्त्वपूर्ण मागण्या केल्या. प्राथमिक शिक्षण मोफत, सार्वजनिक व सक्तीचे केले जावे अशी मागणी करणारे महात्मा जोतिबा फुले हे आशिया खंडातील पहिले शिक्षण तज्ञ होते.

३.२. महात्मा फुले ह्यांचे सामाजिक कार्य

केवळ कनिष्ठ जातीच्या धर्मश्रद्धामध्ये सुधारणा घडवून आणणे हे फुलेंचे उद्दिष्ट नव्हते तर या जातीची उन्नती घडवून आणणे यामध्येही त्यांना विशेष रस होता. त्यावेळी बालविवाह, विधवाविवाह बंदी, अस्पृश्यतापालन, निरक्षरता, स्त्रिया व कनिष्ठ जातीचे शोषण इ. अनेक प्रथा समाजात होत्या. महात्मा फुले यांनी या सर्व अनिष्ट प्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे सामाजिक कार्य पुढीलप्रमाणे आहे.

३.२.१. जातीभेदाविरूद्ध लढा

महात्मा फुले अस्पृश्यतापालन या निर्दयी प्रथेची पूर्ण जाणीव होती.म्हणून त्यांनी अस्पृश्यतापालन ,जातीप्रथेला विरोध केला, परंपरागत जाती व्यवस्थेवर प्रखर टीका केली. उच्चवर्णीयाविरूद्ध शुद्रांच्या

म.फुल्यांनी आपल्या विचारांची एक चळवळ उभी केली.ही विचार चळवळ संपूर्ण महाराष्ट्राभर पोहचविण्यासाठी वाङ्मयनिर्मिती केली.त्यात 'ब्राह्मणांचे कसब, गुलामगिरी शेतकऱ्यांचा आसूड इशारा, अस्पृश्यांची कैफियत,सार्वजनिक सत्यधर्म इत्यादी या सारख्या ग्रंथामध्ये फुल्यांनी स्वातंत्र्य व समता यासंबंधीचे विचार मांडून त्यांचा पुरस्कार केला. महात्मा फुले हे केवळ माणसा-माणसांतील समतेचे पुरस्कर्ते नव्हते तर स्त्री-पुरुष समतेचेही पुरस्कर्ते होते या अन्यायी समाजव्यवस्थेचे मूळ वेदासारख्या धर्मग्रंथात असल्याने फुल्यांनी या धर्मग्रंथांवर हल्ला चढविला. वेदकालीन ब्राह्मणांनी आपले वर्चस्व टिकविण्याच्या दृष्टिकोनातून जाती व्यवस्था निर्माण केली आहे. ह्या व्यवस्थेत शूद्रांचे व अस्पृश्यांचे भयंकर शोषण झाले आहे. या सर्व विचारांच्या मागे दलितांवरील अन्याय दूर करून समतेच्या तत्त्वावर नवीन समाजव्यवस्थेची उभारणी करणे हा मा.फुल्यांचा उद्देश होता.

३.२.७. जनजागृती

म.फुल्यांनी आपल्या विचारांचा समाजात प्रसार करण्यासाठी १८७७ मध्ये दीनबंधु नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले होते. त्यामाध्यमातून त्यांनी दलित-पतितांच्या दुःखांना वाचा फोडली व समाजातील दांभिक वृत्तीच्या लोकांवर कोरडे ओढले. समाजातील भटमिक्षुक, सावकार, जमीनदार व सरकार बहुजनसमाजातील लोकांना कसे फसवतात व त्यांच्यांवर अन्याय अत्याचार करतात याविषयी प्रचंड जनजागृती फुल्यांनी घडवून आणली.

४ मूल्यमापन

तात्कालीन धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याच्या उद्देशाने महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समतेवर आधारित समाज व मानव धर्माचा सत्यशोधक समाजाने पुरस्कार केला. महात्मा जोतीबा फुले आयुष्यभर बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी चंदनासारखे झिजले. मानवतेचे महान पुजारी होऊन गेले. शूद्रातिशूद्रांचे शिक्षण, स्प्रियांचे शिक्षण, अस्पृश्यतेचे निवारण, शेतकरी, कामकरी समाजांचे परिवर्तन, सावकारशाहीचे निर्दालन, अधर्म, असत्य, अत्याचार यांचे निराकरण करण्यासाठी त्यांनी उभी हयात खर्ची घातली. जोतिबांनी आपली उभी हयात बहुजन समाजाच्या उद्घारासाठी घालवली. उच्चवर्णीयांच्या जुलूमातून अतिशूद्र व अस्पृश्य समाजाची सुटका केली. शिक्षणाने समाजबदलाची क्रांती करुन दाखविली. म्हणूनच जोतिबांना समाजसुधारणाचे अग्रदूत म्हटले आहे.फुल्यांच्या निधनानंतर त्याचे अपूर्ण कार्य सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून राजश्री शाहु महाराजांनी पुढे चालविले.

Mahatma Gandhi Art, Science & Late N.P. Commerce College
Armori Dist: Gadchiroli

Session :2022-23

B.A.Sem –VI (History)

Project Work

TOPIC
" PESHAWA BAJIRAO PRATHAM "

Student Name

1) Ashwini Khushal Thakare

2) Harsha Ramesh.Walde

3) Lakhan Umaji Nannaware

4 Vaishali Bhagwantrao Gadve

5) Monali Eknath Sahare

Guide By

Prof.Sanjay M.Giradkar

Mahatma Gandhi Art, Science &Late N.P. Commerce College
Armori Dist:Gadchiroli

CERTIFICATE

This is to certify that the following student of class :B.A.Sem-VI of History has successfully completed their History Project on "PESHAWA BAJIRAO PRATHAM " under guidance of Prof Sanjay M.Giradkar for the session 2022-23

1) Ashwini K.Thakare
2) Harsha R.Walde
3) Lakhan Umaji Nannaware
4) Vaishali Bhagwantrao Gadve
5) Monali Eknath Sahare

Prof.Sanjay M.Giradkar
Guide By

Prof Gajanan Borkar
HOD

पेशवा बाजीराव प्रथम

दुसरा पेशवा व मराठेशाहीतील एक श्रेष्ठ सेनानी.बाळाजी विश्वनाथ भट या पहिल्या पेशव्याचा ज्येष्ठ मुलगा.आईचे नाव राधाबाई बाजीरावाचे मूळ नाव विसाजी. बाजीराव बल्लाळ व थोरला बाजीराव या नावांनीही तो इतिहासात प्रसिद्ध आहे.पेशवा बाजीराव पहिला तडफदार,संयमी आणि कर्तबगार तरुण असे बाजीरावाचे व्यक्तीमत्व होते बालपणी वडिलांच्या बरोबर स्वारी-शिकाऱ्यांत राहिल्याने युद्धकलेचे व राजकारणाचे ज्ञान त्यास लाभले. सय्यद बंधूंच्या मदतीस दिल्लीला गेलेल्या मराठी सैन्यातील एक तुकडी बाजीरावाव्या हाताखाली होती.बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याच्या मृत्यूनंतर छत्रपती शाहू महाराजांनी बाळा जी विश्वनाथाच्या मुलास बाजीराव पेशवे पदी नेमले बाजीरावाच्या विरोधात वाईट मत सुद्धा बोलले जात होते. छत्रपतींनी यास दुर्लक्ष करून बाजीरावांची नेमणूक पेशवाईची वस्त्रे दिली (१७ एप्रिल १७२०)यावेळी बाजीराव २० वर्षाचा होता बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यांच्या स्वराज्यावरील उपकाराची परत फेड हा त्या मागील उपदेश होता.बाजीरावाने आपल्या स्वपराक्रमाने मराठा राज्याचा सांभळ तर केलाच, परंतू मराठ्यांच्या स्वराज्याचा उत्तरेमध्ये विस्तार करण्याचे महत्वाचे कार्य केले.बाजीरावाच्या उत्तरेकडील मोहिमेमुळे मराठे दिल्लीतील राजकारण खेळू लागले. दिल्ल दरबारी मराठ्यांचे वजन वाढले. पहिल्या बाजीरावाच्या कारकिर्दीत मराठ्यांनी अनेक लढायामंध्ये विजयश्री मिळविले. आपल्या अवघ्या २० वर्षाच्या कारकीर्दीत बाजीरावांनी जवळपास ४७ महत्त्वाच्या लढाया केल्या.

१.वैयक्तिक आयुष्य

बाजीराव पेशवे यांना थोरले बाजीराव किंवा पहिले बाजीराव या नावाने देखील ओळखले जाते.बाजीराव पेशवे यांची दोन लग्न झाली. त्यांचं पहिलं लग्न १७१३ मध्ये काशीबाई ही चासकर महादजी कृष्ण जोशी यांची कन्या होती. यांच्याशी बाजीराव पेशवे यांचा पहिला विवाह झाला. काशीबाई पासून बाजीराव यांना रामचंद्र उर्फ रघुनाथराव पेशवा, जनार्दन व बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब पेशवा असे तीन पुत्र झाले. १७५८ साली काशीबाई यांचा मृत्यू झाला. बाजीराव पेशवे यांचा दुसरा विवाह १७२९ मध्ये मस्तानी यांच्याशी झाला.मस्तानीबाई यांच्यापासून बाजीराव यांना कृष्णसिंग उर्फ समदोर बहादूर अशी एक पुत्र प्राप्ती झाली. बाजीराव पेशवे यांनी कधीच जात-पात, धर्म या सर्व गोष्टींवर विश्वास ठेवला नाही अगदी लहानपणापासूनच त्यांनी बहुजन समाजातील सरदारांच्या सैनिकांच्या मांडीला मांडी लावून जेवण केलं होतं. मस्तानी जातीने मुसलमान असल्यामुळे ब्राह्मणांनी अंगदी तांडव केला होता. त्यांनी बाजीराव पेशवे यांच्यावर बहिष्कार देखील घातला परंतु बाजीराव पेशवे यांनी जात व धर्म या गोष्टी मध्ये येऊन न देता मस्तानीशषी विवाह केला होता. मस्तानी साठी त्यांनी शनिवारवाड्यात महाल देखिल बांधला होता. बाजीराव पेशवे यांना त्यांच्या दोन्ही पत्नीवर समान प्रेम होतं. बाजीराव हे सहा फूट उंच होते. सोबतच बरेच लांब हात, भक्कम पिळदार शरीरयष्टी,तांबुस

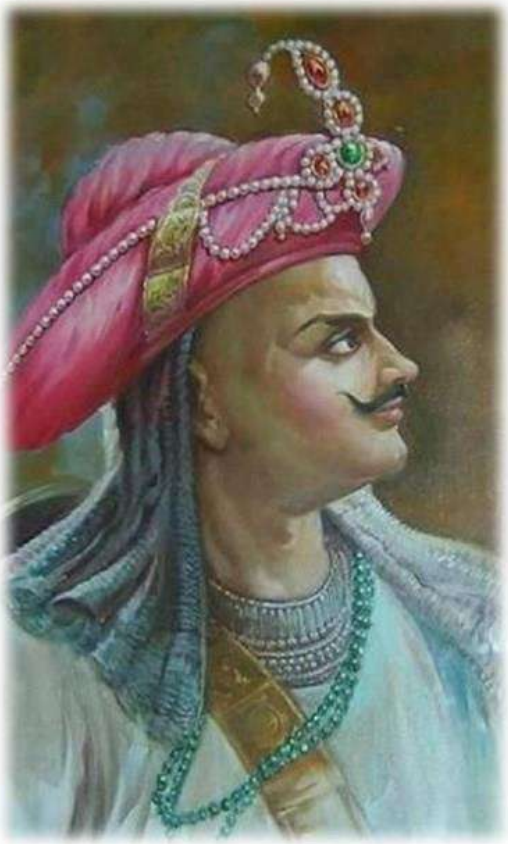

गौरवर्ण, निकोप प्रकृती, कोणीही मोहीत व्हाव असा चेहरा, तेजस्वी कांती, न्यायनिष्ठुर स्वभाव असे प्रभावी व्यक्तिमत्व होतं त्यांचं.शिवाय त्यांची राहणी अतिशय साधी होती झगमग पोशाख त्यांना आवडत नसे. ते नेहमी

पांढरे किंवा फिकट रंगाचे कपडे वापरायचे अतिशय नम्र स्वभावाचे असल्यामुळे त्यांना कधी नोकर-चाकर ची गरज भासली नाही.ते नेहमी स्वतःची कामे स्वतः करायचे.

२.बाजीराव पेशवे पदी

बाळाजी विश्वनाथाच्या मृत्यूमुळे मराठा राज्याची मोठी हानी झाली. शाहूच्या दृष्टीने ही फार मोठी हानी होती कारण शाहूला महाराष्ट्रात स्थिर करण्यामध्ये बाळाजी विश्वनाथांची भूमिका महत्वाची होती.बाळाजी विश्वनाथानंतर पेशवेपदाची जबाबदारी कोणावर सोपवावी हा प्रश्न शाहू पुढे होता परंतु बाळाजीचा मुलगा बाजीराव हा तितकाच कर्तबगार होता त्यामुळे पुढे बाजीरावास पेशवेपद देण्यात आले. पेशवेपदी बाजीरावाची नेमणूक पेशवा म्हणून बाजीरावांची नियुक्ती करीत असताना त्याचे वय अवघे वीस वर्षाचे होते. दरबारातील अनेक सरदारांना वाटत होते. बाजीरावास पेशवेपद देऊ नये. लहान वयात त्याला पेशवेपदाची जबाबदारी देणे योग्य नव्हते. एखाद्या अनुभवी सरदारास हे पद द्यावे असे दरबारातील जुन्या सरदारांचे मत होते. बाजीराव उतावळ्या स्वभावाचा आणि संकट अंगावर घेणारा आहे म्हणून त्याला पेशवा करू नये असे त्यांचे मत होते.एका तरूण मुलाने सत्तेवर यावे आणि त्याच्या आज्ञेने आपण काम करणे.त्यांना पटत नव्हते, कमीपणाचे वाटत होते. सर्व सरदारांची मते ऐकून घेऊन सर्वांची समजूत काढून शाहूनी निर्णय घेतला आणि १७ एप्रिल १७२० रोजी मसुर येथे बाजीरावास पेशवेपदाची वस्त्रे देण्यात आली.बाजीरावाने आपली कर्तबगारी सिद्ध न केल्यास त्याला आपण पेशवेपदावरून काढून टाकू आणि त्याच्या जागी आपण दुसरा व्यक्ती नेमू असे शाहूने जाहीर केले होते.बाजीराव पराक्रमी होता.आपल्या वडीलांबरोबर त्यांने दिल्ली मोहिम केली होती.उत्तरेच्या राजकारणाची त्याला जाण होती तसेच दरबारातील राजकारणाशी तो उत्तमरितीने परिचित होता.तो उत्तम घोडेस्वार होता.त्याला लिहिता वाचता येत होते.शरीर प्रकृतीनेही तो रूबाबदार व सदृढ असल्याने त्याची छाप पडत असे.पेशवा बनल्यावर त्याने आपल्या विश्वासातील माणसे महत्वाची जागी नियुक्त केली.पुरंदरे, भानू, बोकील, हिंगणे, पेठे इत्यादी ब्राह्मण सरदार घराण्यांचा उद्य बाजीरावामुळेच झाला. याबरोबरच शिंदे, होळकर, पवार इत्यादी सरदारांनी आपला पाठींबा बाजीरावालाच दिला होता.या सर्व सरदारांना आपला पराक्रम सिद्ध करण्यास बाजीरावाने संधी उपलब्ध करून दिली. त्यामुळे अनेक सरदारांनी नवनवीन प्रदेश जिंकून त्यावर आपले वर्चस्व स्थापित केले.

३.पेशवा बाजीराव पुढील अडचणी

शाहू ने पेशवाईची वस्त्रे बाजीराव प्रथम यास दिल्यानंतर त्याच्यासमोर अनेक अडचणी होत्या. बाळाजी विश्वनाथांचा वारसा म्हणून काही समस्यांना बाजीरावांना तोंड द्यावे लागले. मराठी राज्यातले सरंजामदार, जहांगीरदार स्वतंत्रपणे वागल्यामुळे मराठी राज्याच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला होता.यांना म्हणून मराठी स्वराज्यासाठी प्रभावित बनवणे अवश्यक होते. मुघल दरबारात सय्यद बंधुंचा प्रभाव कमी होऊन तुरानी गटाचा प्रभाव वाढीस लागले होते.मराठ्यांनी चौथाइ आणि सरदेशमुखीच्या सनदा १७१८ साली मिळाल्या होत्या.मार्च १७१९ मधील मोगल राजाने या सनदा वर शिक्का मोतर्ब केले परंतु तुराणी गटाची या सनदास मान्यता नव्हती त्यांनी कोल्हापूरच्या संभाजीला जवळ करून मराठी स्वराज्यात यादवी संघर्ष पेटवण्यास हातभार लावला होता. हैद्राबादच्या निजामने मराठी साम्राज्याला पुन्हा आव्हान दिले.मराठी साम्राज्याचा काही भाग मोगल अधिपत्याखाली होता. कोकणात जंजिऱ्याच्या सिद्दींचे वर्चस्व होते. स्वराज्यात गृहकलह चालूच होती. कोल्हापूरच्या संभाजीने अजून पर्यंत छत्रपतीचे प्रभूत्व मानत नव्हता. शिवाय गुजरात मावळा प्रदेशावरचा मराठ्यांचा ताबा मुगलांना अमान्य

होता. मोगल हल्ल्याला उत्तर म्हणून मराठी सैन्य गुजरातमध्ये रत्नपूर पर्यंत जाऊन पोहचले. पेशव्यांना मराठी सैन्य बळकट करायचे होते.

४.पेशव्यांचे विस्तारवादी धोरण

मराठ्याच्या समोर असलेल्या अडचणीवर मात करून मराठी सत्ता देशाच्या राजकारणात प्रभावी व्हावी अशी पेशव्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. पेशवा बाजीराव मुत्सद्दी, राजकारणी व दूरदशी होता.त्याने उत्तर भारतात मराठ्याचा दरारा निर्माण व्हावा यादृष्टीने पाऊस टाकायल सुरूवात केली.दक्षिणेत मराठी सामर्थ्याला आव्हान देणाऱ्या सत्तांना नर्मदा पलीकडे अडवायचे होते.तसेच तो प्रदेश ताब्यात घेऊन तेथे मराठी सत्तेचे सामर्थ्य वाढवायचे. दक्षिणेत निजामशाही संघर्ष करून त्याच वाढत्या हालचालींना पायबंद घालायचे होते. निजामाना मोगलांची मदत मिळाली नाही तर दक्षिणेतल्या संघर्षाचा निकाल लागणार होता.गेली २५-३० वर्षे मराठे बचावात्मक संघर्ष करीत होते.मराठ्याची सत्ता नष्ट करण्यासाठी मोगल बादशहा औरंगजेब सैन्यासह दक्षिणेत ठाण मांडून बसलेल्या औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर वातावरणात पालटले बाजीरावाने मराठ्यांना अधिक सामर्थ्यशाली बनवले.फक्त बचावाकरीता युधात्व आमलात आणले पेशव्यांना शिंदे, होळकर यांचे सहकार्य लाभले. विस्तारवादी धोरण असणाऱ्या पेशव्यांने दक्षिणेतील लहान सत्ताशी संघर्ष करण्यापेक्षा पाया असलेल्या मोगल सत्तेचा ऱ्हास करण्यास सुरवात केली. बाजीरावांचे हे धोरण छत्रपतींना मान्य होते. शिवाय मराठा सरदाराचे सहकार्य मिळताच बाजीरावांचे विस्तारवादी धोरण आमलात येऊ लागले. दिल्लीच्या राजकारणातील मराठ्यांचे स्थान प्रस्तावित करणे हे बाजीरावांचे पहिले धैर्य होते. तथापि हैद्राबादच्या निजामाचा बंदोबस्त करण्याच्या दृष्टीने पुढची पावले उचलली.

५.बाजीराव आणि निजाम

पेशवेपदाची सुत्रे घेतल्यानंतर बाजीरावाने आपले साम्राज्य विस्ताराचे धोरण अधिक आक्रमकपणे राबविण्यास सुरवात केली.संधी मिळेल तिथे मराठ्यांनी साम्राज्यविस्तार करावा या मताचा तो होता. मोगल दरबारातील मिरशहाबुद्दीन या सुबेदारचा मुलगा निजाम - उल-मुल्क हा पुढे हैद्राबादचा निजाम म्हणून उदयास आला. त्याचा जन्म १६७१ साली झाला असून कमरूद्दीन हे त्याचे नाव होते. वयाच्या १४व्या वर्षी तो मोगल सैन्यात आला. औरंगजेबासाठी तो खास माणसांपैकी एक होता. त्याला खान-ए-खानान, निजाम-उल-मुल्क बहादुर "फक्तेजंग' अशा पुरस्कारांनी गौरवण्यात आले होते. दक्षिणेकडील मुघल सुभ्यांची जबाबदारी १७२० पासून निजाम उल्मुल्क कडे होती. दक्षिणेकडील सर्व कारभारावर पकड बसविल्यावर त्याने बाजीरावास विरोध करण्यास सुरू केले. शाहूस मिळालेले चौथाई व सरदेशमुखीचे अधिकार अयोग्य आहेत असे जाहीर करून तो थांबला नाही. त्याने मराठ्यामध्ये आपआपसात भांडण लावून दिले. मराठ्यांचा खरा वारसदार कोण याचा निर्णय मराठ्यांनी आपसात ठरवावे असे जाहीर करून त्यांच्यात दुफळी माजविण्याचा प्रयत्न केला.

याच काळात दिल्लीचा वजीर व निजामाचा नातेवाईक अमीनखान मृत्यू पावला. यावेळी बादशहाने निजामास वजीरपद् स्वीकारण्यासाठी दिल्लीस बोलवले, मात्र निजामाची द्विधा मनस्थिती झाली. मुबारिझखानाकडे दक्षिणेचा कारभार सोपवून निजाम दिल्लीस गेला.१३ फेब्रुवारी १७२२ रोजी मुघल बादशहाचे वजीरपद् त्याने स्वीकारले. दक्षिणेचे सहा सुभे माळवा व गुजरात हे प्रांत आपल्याकडे घेतले. यामुळे मराठ्यांच्या हितसंबंधांना आव्हान निर्माण झाले. यावेळी बाजीराव पेशवे व निजाम यांची माळवा सरहद्दीवर भेलसा येथे भेट घडून आली. निजामाच्या वाढत्या प्रभावामुळे बादशहा साशंक झाला आणि निजामाचे खच्चीकरण करण्यासाठी बादशहाने त्याची औधच्या सुभ्यावर नियुक्ती केली.याचा निजामाला राग येऊन त्याने २७ डिसेंबर १७२३ रोजी वजीरपदाचा राजीनामा दिला. बादशहाने निजामाचा मुलगा गाजीउद्दीन यास वजीरपद दिले.बादशहाने मुबारिझखानाकडे दक्षिणेची सुभेदारी दिली. मुबारिझखान व निजाम यांच्यातील संभाव्य युद्धाचा फायदा उठवण्यासाठी बाजीराव उत्तरेकडे गेला. धारजवळ नालछा येथे बाजीराव पेशवे व निजाम यांच्यात मे १७२४ मध्ये भेट झाली ती भेट मैत्रीपूर्ण होती. यावेळी मुबारिझखानने छत्रपती शाहूशी मैत्रीचे बोलणे केले. निजाम व मुबारिझखान या मोगल सरदारांच्या युद्धात कोणाचा विजय होणार याचा अंदाज बांधता येत नसल्यामुळे मराठे तटस्थ होते.या वेळी मराठ्यांनी मिळालेल्या संधीचा फायदा घेऊन बऱ्हाणपूरचा सर्व प्रदेश आपल्या ताब्यात आणला.निजामाने प्रचंड वेगाने कूच करून औरंगाबाद

ताब्यात घेतले.आणि मुबारिझखानची युद्धसामग्री ताब्यात घेतली. खानास दिल्लीहून मदत येण्यापूर्वीच औरंगाबादच्या पूर्वेस पूर्णा नदीच्या काठी साखरखेडा येथे ३० सप्टेंबर १७२४ ला मुबारिझखान व निजाम यांच्यात घनघोर लढाई होऊन मुबारिझखान व त्याचे दोन मुलगे मारले गेले. मुबारिझखानाचा खजिना हत्ती घोडे असे प्रचंड युद्धसाहित्य निजामाला मिळाले ब निजामाचा मोठा विजय झाला.या घटनेचा बादशहाला धक्का बसला साखरखेड्यामध्ये बाजीराव आठ हजार सैन्यानिशी हजर होता, मात्र ते तटस्थ राहिले.या युद्धानंतर निजामाने बाजीराबांची भेट घेऊन त्यांचा मोठा सन्मान केला.या लढाईत झालेल्या घटनेबद्दल निजामाने बादशाहाकडे माफी मागितली त्यामुळे बादशहाने निजामास दक्षिणेच्या सुभेदारीवर कायम केले.

६.बाजीरावाची कर्नाटकावरील मोहिम

कर्नाटकमध्ये तंजावर येथे व्यकोजीराजे भोसले यांचे वंशज राज्य करीत होते. श्रीरंगपटटणचा राजा ओडिवयार याने मुस्लिमांच्या उपद्रव्यापासून आम्हाला वाचवावे अशी विनंती शाहूकडे केली होती आणि शाहूने ही कामगिरी बाजीराववर सोपवली. बाजीरावाने चितडदुर्ग श्रीरंगपटटणवर विजय मिळविला. संपूर्ण कर्नाटक हाती येणार असे चित्र दिसत असतानाच तिकडे निजाम पुण्यावर चाल करून आला. म्हणून बाजीरावाला पुणे वाचविण्यासाठी कर्नाटकावरील मोहिम अर्ध्यावर टाकून परतावे लागले.

७ बाजीराव-निजाम पालखेडची लढाई

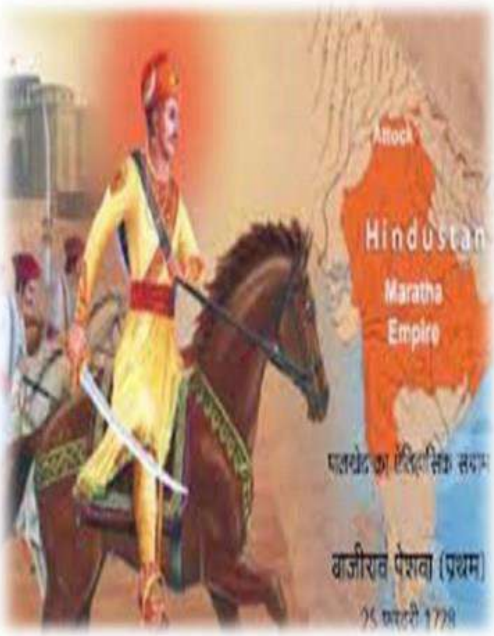

कोल्हापूरकर छत्रपती संभाजी ब निजामाच्या संयुक्त हालचालीमुळे छत्रपती शाहू अडचणीत आले. यावेळी चिमाजी आप्पांनी छत्रपती शाहूंना सोबत घेऊन मराठी मुलखाचा दौरा केला. बाजीराव आपली कर्नाटक मोहीम अर्धवट टाकून आला आणि बाजीरावाने निजामाबरोबर गनिमीकावा पद्धतीने लढण्याचे ठरवले.यावेळी निजाम पुण्यात होता. बाजीरावाने पुण्यात न जाता निजामाच्या मुलखात हालचाली केल्या आणि जालना सिंदखेड लुटले. बऱ्हाडमध्ये शिरून माहूर व बाशिम लुटले आणि तापी नदी ओलांडून खानदेशात हालचाली सुरू केल्या.निजामाचा प्रदेश उद्धवस्त केला. उत्तरेचा प्रदेश बाजीरावांनी लूटल्याने निजाम उत्तरेकडे निघाला.यावेळी बाजीरावांनी अशी हूक उठवली की आपण बऱ्हाणपूर उध्वस्त करणार आहे.त्यामुळे बऱ्हाणपूरच्या संरक्षणासाठी निजाम मोठा लवाजमा घेऊन निघाला पण बाजीराबाने आपणास फसवले हे जेव्हा निजामाच्या लक्षात आले तेव्हा निजामाने पुण्यावर चाल केली.बाजीरावाने निजामाचे बैजापूर गंगापूर परगणे लुटले. बाजीरावाला प्रतिकार करण्यासाठी निजाम निघाला मात्र २५ फेब्रुवारी १७२८ रोजी पालखेड येथे बाजीराव निजाम एकमेकाशी भिडले बाजीरावाने निजामास चहूबाजूंनी घेरले आणि रसद तोडली.निजामाने बाजीरावांच्या समोर शरणागती पत्करली. निजामाला मुंगीशेगाव येथे बाजीरावा बरोबर तह करावा लागला. पालखेड येथील निजामाच्या पराभवाने त्याचे दिल्ली दरबारातील स्थान डळमळीत झाले. बाजीरावाचा वचक निर्माण झाला. संभाजीने निजामाची संगत सोडली.व मराठ्यांच्या चौथाई व सरदेशमुखीच्या हक्काला निजामाने मान्यता दिली

८.वारणेचा तह

पालखेडच्या लढाईनंतरही कोल्हापूरच्या संभाजीता उपद्रव बंद झाला नव्हता त्याने सरळ सरळ शाहुकडे स्वराज्याचा अर्धा हिस्साच मागितला. संभाजीचा समर्थक उदाजी चव्हाणने शाहूच्या प्रदेशात दंगा सुरु केला एवढेच नव्हे तर शाहूला ठार मारण्यासाठी मारेकरीही पाठवले त्यामुळे शाहूने आक्रमक भूमिका घेऊन संभाजीवर जानेवारी

१७३० मध्ये आक्रमण केले. संभाजी व उदाजी चव्हाणाचा पराभव होऊन ते पळून गेले. ऑक्टोबर महिन्यात शाहूने विशालगड जिंकला. संभाजीची परिस्थिती दयनीय होऊन त्याने शरणागती पत्करली. शाहूनेही मोठ्या मनाने त्याला क्षमा केली. उभयतात १३ एप्रिल १७३१ रोजी वारणेचा तह घडून आला. या तहाने दोघांनी आपल्या राज्यांची हद्द आखून घेतली. वारणेच्या खोऱ्यातील सर्व प्रदेश या दोन घराण्यातील १७०८ पासूनचे वैमनस्य कायमचे संपुष्टात आले. संभाजीने छत्रपती म्हणून शाहूला मान्यता दिली. तसेच कधीही परक्या शत्रूची मदत घेतली नाही. अंतर्गत यादवी संपल्याने शाहूलाही स्थिरता प्राप्त झाली.

९.माळव्यची मोहिम

मुघल व शाहू यांच्यात झालेल्या तहानुसार गुजरात आणि माळवा या प्रांतात चौथाई व सरदेशमुखी मुघलांनी दिली होती परंतु नंतर मुघल बादशहाने त्यास नकार दिला म्हणूनच बाजीरावाने लष्करी बळावर गुजरात व माळव्याची सनद मिळण्याचे ठरले. दाभाडेच्या नाशानंतर गुजरातमध्ये पिलाजी गायकवाडचा प्रभाव वाढत गेला. त्याने आपल्या पराक्रमाने तेथे चौथाई व सरदेशमुखी वसुल केली. पण मोगल सुभेदार अभयसिंगला ही गोष्ट खटकत होती. पिलाजी विरुध्द लष्करी कारवाई करण्यात त्याला अपयश आल्याने बोलण्याचे नाटक करुन १७३२ मध्ये डाकोर येथे बेसावध पिलाजीचा खून घडवून आणला. अभयसिंग विरुध्द गुजरातमध्ये वणवा पेटला. मराठ्यांनी जोरदार स्वाऱ्या चालू केल्या. शेवटी अभयसिंगने गुजरातची चौथाई-सरदेशमुखी मराठ्यांना देण्याचे कबूल केले. १७३५ नंतर गुजरातवरील मोगलांचा ताबा पूर्ण नष्ट होऊन मराठयांकडे आला.

गुजरतप्रमाणे बाजीरावाचे माळव्याकडे लक्ष होते.मोगल दरबारात जयपूरचा राजा जयसिंगचे महत्त्व वाढलेले होते. पण जयसिंगला रजपूतांचे ऐक्य घडवून मोगलांना दुर्बळ करावयाचे होते. त्यासाठी त्याने मराठ्यांशी संधान साधले. जयसिंगचे निमंत्रण मिळताच बाजीराव व चिमाजी अप्पा उत्तरेकडे निघाले. दोघेजण वेगवेगळया मार्गाने माळव्याकडे निघाले. चिमाजी अप्पा बागलाण व खानदेशमार्गे माळव्याला पोहचले. यावेळी मोगल बादशहाने माळव्यावर गिरीधरबहादूर याला सुभेदार म्हणून नेमले होते. चिमाजीचे वेगवान हालचाली करून धार गाठले. याचवेळी गिरीधरबहादूर व त्याचा पुतण्या दयाबहादुर यांचा मुक्काम अझमेरमध्ये होता.चिमाजीने त्यांच्यावर आकस्मिकपणे हल्ला केला. २९ नोव्हेंबर १७२८ रोजी झालेल्या या लढाईत गिरीधरबहादूर व दयाबहादूर हे दोघेही मारले गेले. त्यानंतर चिमाजी आप्पांनी माळव्यात प्रशासन व्यवस्था लावली आणि कोळी लोक,नंदलाला मंडलोई आणि इतरांच्या मदतीने मराठ्यांचा माळव्यात जम बसविला. अनेक ठाणेदारांकडून खंडणी वसूल केल्या. काही शहरांचा अपवाद बगळता सर्व माळव्यात मराठ्यांचे वर्चस्व निर्माण झाले.

१०.छत्रसालला मदत व महंमदखान बंगशचा पाडाव

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून बुंदेलखंडात छत्रसाल बुंदेलेने स्वतंत्र राज्य निर्माण केले.बुंदेलखंड मोगलांच्या अलाहाबाद सुभ्यात येत असल्यामुळे तेथील सुभेदार महंमदखान बंगशने १७२८ मध्ये छत्रसालवर आक्रमण केले आणि अनेक ठाणी काबीज केली. छत्रसालचा अनेक ठिकाणी पराभव केला. त्यामुळे छत्रसालने इ.स. १७२३ मध्ये जैतपूर येथील किल्याचा आश्रय घेतला. त्यावेळी जैतपुर किल्यालाही महंमदखान बंगशने वेढा घातला. त्यामुळे कैदेत छत्रसाल सापडला. त्यावेळी त्यानी तिथूनच बाजीराव पेशव्याशी पत्रव्यवहार केला. छत्रसाल अडचणीत असल्याचे समजताच बाजीराव पेशव्यांनी २५ हजार घोडदलासह बुंदेल खंडामध्ये आला जैतपुरजवळ बाजीरावाने महंमदखान बंगशची रसद तोडली.व त्याला कोंडीत पकडले. यावेळी मोगल सरदार काशीमखान आपल्या वडिलांच्या मदतीस धावला, परंतु मराठ्यांनी त्याचा वाटेतच पराभूत केले. महंमदखान

बंगशला दिल्लीवरून कुणाचीही मदत मिळाली नाही. त्याने बाजीराव पेशव्यांपुढे पुढे शरणागती पत्करली. इथून पुढे छत्रसालला कोणताही त्रास देणार नाही असे लेखी वचन त्याच्याकडून घेतले आणि त्याला सोडून देण्यात आले. या लढाईमध्ये बाजीरावाला घोडी, हत्ती व प्रचंड युद्धसाहित्य मिळाले. बाजीरावाने या लढाईत केलेल्या मदतीबद्दल छत्रसालने कृतज्ञता व्यक्त केली व आपल्या राज्याचा तिसरा भाग बाजीरावाला देऊ केला.यामध्ये काल्पी, सागर, झाशी, सिरोंज, कुंच हर्दनगर या प्रदेशांचा समावेश होता. याच वेळी राजा छत्रसालकडून अतिसुंदर मस्तानी बाजीरावाला भेट देण्यात आली.या प्रदेशाची व्यवस्था चिमाजी आप्पाने लावली. यावर गोविंदपंत बुंदेले (खेर) ची नेमणूक केली.

११.वारणेचा तह

पालखेडच्या लढाईनंतरही कोल्हापूरच्या संभाजीता उपद्रव बंद झाला नव्हता त्याने सरळ सरळ शाहुकडे स्वराज्याचा अर्धा हिस्साच मागितला.संभाजीचा समर्थक उदाजी चव्हाणने शाहूच्या प्रदेशात दंगा सुरु केला एवढेच नव्हे तर शाहूला ठार मारण्यासाठी मारेकरीही पाठवले त्यामुळे शाहूने आक्रमक भूमिका घेऊन संभाजीवर जानेवारी १७३० मध्ये आक्रमण केले.संभाजी व उदाजी चव्हाणाचा पराभव होऊन ते पळून गेले.ऑक्टोबर महिन्यात शाहूने विशालगड जिंकला.संभाजीची परिस्थिती दयनीय होऊन त्याने शरणागती पत्करली.शाहूनेही मोठ्या मनाने त्याला क्षमा केली. उभयतात १३ एप्रिल १७३१ रोजी वारणेचा तह घडून आला.या तहाने दोघांनी आपल्या राज्यांची हद्द आखून घेतली. वारणेच्या खोऱ्यातील सर्व प्रदेश या दोन घराण्यातील १७०८ पासूनचे वैमनस्य कायमचे संपुष्टात आले.संभाजीने छत्रपती म्हणून शाहूला मान्यता दिली.तसेच कधीही परक्या शत्रूची मदत घेतली नाही. अंतर्गत यादवी संपल्याने शाहूलाही स्थिरता प्राप्त झाली.

१२.पेशवा-सेनापती संघर्ष

सेनापती खंडेराब दाभाडे यांचा मृत्यू २७ सप्टेंबर १७२९ रोजी झाला. त्यावेळी छत्रपती शाहूंनी त्यांचा मुलगा त्रिंबकराव दाभाडे यास १७३० रोजी सेनापती पद दिले.बाजीराव पेशवा झाल्यानंतर त्यांनी पेशवे व सेनापतीपद ही दोन्ही पदे स्वतःकडे ठेवली.त्यावेळी छत्रपती शाहूंनी गुजरात व खानदेश हे सेनापतींचे कार्यक्षेत्र ठरवून दिले. त्यामुळे पेशव्यांच्या स्वाऱ्या गुजरातमध्ये होऊ लागल्या.छत्रपती शाहूंनी दाभाडे यांना गुजरातचा प्रदेश दिला असल्याने बाजीरावांचे अतिक्रमण आहे असे दाभाडे सरदारांना वाटू लागले.याव्यतिरिक्त बाजीरावांच्या निजाम माळवा बुंदेलखंड या विजयामुळे दाभाडे बाजीरावाचा द्वेष करू लागला.बाजीराव विरोधी धोरणामुळे त्यांनी नंतर निजामाकडे संधान बांधले.त्यांनी निजामाकडे मदत मागितली.या संधीचा फायदा घेऊन निजामाने त्रिंबकराव व फुटीर मराठा सरदारांना एकत्र केले.माळव्याचा सुभेदार महमद बंगश यालाही मदतीला घेतले.सर्वांना घेवून निजाम लष्करासह नर्मदेकडे निघाला.यावेळी बाजीरावाने दाभाडेवरती बारीक लक्ष ठेवून या सर्वांना एकत्र येऊन देता फक्त दाभाड्यांचा निकाल लावणे जरूरीचे वाटले आणि चिमाजी आप्पासह बाजीराव निघाला.मुघल सुभेदार अभयसिंह याला निजामाची महत्वकांक्षा माहीत असल्यामुळे बाजीरावासोबत मैत्री करून त्यांना मदत करण्याचे मान्य केले.त्रिंबकराव दाभाडे ३५ हजार सैन्यासह भिल्लापूरच्या मैदानावर लढाईच्या तयारीने उभा झाला. बाजीरावाने पहिल्यांदा सामोपचाराचा मार्ग स्वीकारला, मात्र त्याला त्यात यश आले नाही.१ एप्रिल १७३१ रोजी बाजीराव - त्रिंबकराव एकमेकांवर तुटून पडले.लढाईच्या वेळी त्रिंबकराव दाभाडे मारले गेले.पराभवानंतर दाभाडे यांची सत्ता कमकुवत झाली.मुघलाच्या हालचाली थंडावल्या.पेशवे बाजीराव यांच्या आयुष्यात दाभाडे प्रकरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण निजामाने बाजीरावास एकटे पाडण्यात यश मिळवले होते.बाजीरावांनी निजामाचे हे कारस्थान उधळून लावले.

१३.पेशवे बाजीराव-निजाम भेट

मराठ्यांच्या हालचालीस कसा पायबंद घालावा हे मोगल बादशहाला समजेनासे झाले. त्यावेळी सवाई जयसिंग व मिरबक्षी खानदौरान यांनी मराठ्यांबरोबर मैत्रीचे संबंध ठेवून मुघल साम्राज्याचे पतन थांबवावे असा सल्ला बादशहाला दिला. पण तो त्याला रुचला नाही. उत्तरेत अशाप्रकारे हालचाली होत असताना निजाम बाजीरावाच्या भेटीसाठी धडपडत होता. बाजीरावाने दाभाडेवरती मिळवलेला विजय पाहता निजामाने नमते घेण्यास

सुरुवात केली आणि आपण एकमेकांच्या शेजारी असून आपल्यामध्ये कायम संघर्ष योग्य नाही अशा प्रकारची जाणीव निजामाने वारंवार अर्ज विनंत्या यांच्या माध्यमातून तसेच छत्रपती शाहूंच्या आग्रहाखातर २७ डिसेंबर १७३२ रोजी लातूरजवळ रोहेरामेश्वर येथे बाजीरावाने निजामाची भेट घेतली. बाजीरावाचे मोठे स्वागत झाले. ही बैठक गुप्त होती. चर्चेमध्ये असे ठरले कि, दक्षिणेत मराठा सरदारांनी चौथाई सरदेशमुखीशिवाय निजामाला त्रास देऊ नये. मराठ्यांच्या उत्तरेकडील साम्राज्यविस्तारास निजामाने कोणत्याही प्रकारची आडकाठी आणू नये.निजामाने मराठ्यांना खानदेशातून जाऊ द्यावे. मराठे खानदेशातून जात असताना मराठ्यांनी लुटालूट अथवा पिकाची नासाडी करू नये.

१४.माळव्यामधील मराठ्यांच्या हालचाली :

माळव्यामधून मराठ्यांना हाकलून लावण्यासाठी सवाई जयसिंगाने प्रयत्न केला.व मराठ्यांच्या विरोधात रजपूत संघ निर्माण केला होता. यावेळी मराठ्यांनी सलोखा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.पण तो अयशस्वी झाला.व युद्धाची तयारी करून आनंदराव पोवार या मराठी सेनानीने हल्ला करून जयसिंगाला घेरले.जयसिंगाला बादशहाची मदत मिळाली नाही. १७३३ ला त्याचा पराभव झाला. वसूल केलेल्या रकमेशिवाय आणखी सहा लाख रुपये देऊन जयसिंगाने आपली सुटका करून घेतली. नंतरच्या काळात बादशहाने खानदौरान वजीर कमरुद्दीनखान यांच्या नेतृत्वाखाली मोहिमा मराठ्यांविरोधात काढल्या. त्यावेळी महाराष्ट्रातून पेशवे बाजीराव व पिलाजी जाधव माळव्याकडे निघाले.होळकर, शिंदे सरदार माळव्यातच होते. त्यांनी. गनिमी कावा पद्धतीने मराठ्यांनी मोगलांना हैराण केले.या वेळी २० हजार मराठा सैनिकांनी दोन लाख सैन्य असलेल्या मुघल सैन्यावर अद्वितीय विजय मिळवला.मार्च १७३६ मध्ये जयसिंगाने बाजीरावांची भेट घेतली. बादशहाच्या संमतीने बाजीरावाला जयपूरच्या सुभ्यातून प्रतिवर्षी पाच लाख रुपये देण्याचे कबूल केले. गुजरात ब माळवा प्रांताच्या सनदा मिळवून देण्याचे आश्वासन दिले.

१५.बाजीरावाची दिल्ली स्वारी

१७३७ च्या सुरुवातीला बाजीराव प्रचंड सैन्य घेऊन उत्तरेच्या मोहिमेवर निघाला.त्याने माळव्यात प्रवेश करून चंबळ नदीपर्यंतचा प्रदेश ताब्यात घेतला. अनेक ठिकाणी हल्ले करून विजय मिळवला. बादशहाकडे माळवा, बनारस, अलाहाबाद ब मथुरा हे हिंदुंची तीर्थक्षेत्र व दक्षिणेतील चौथाई सरदेशमुखी बसुली करण्याच्या हक्काची मागणी केली. बादशहाने ती फेटाळून लावली. मराठा सैन्यास विरोध करण्यासाठी १७३७ मध्ये सरदार सादतखान याची नेमणूक केली. सादतखान व मल्हारराव यांच्यामध्ये लढाई झाली. यामध्ये मल्हाररावांचा पराभव झाला. त्याचा बदला घेण्यासाठी बाजीराव पेशव्याने दिल्लीवर धडक मारली.२९ मार्च १७३७ रोजी बाजीराव राजधानी दिल्लीजवळ येऊन पोहोचला. बाजीराव अचानक दिल्लीत आलेला पाहून मुघल बादशहा गोंधळला.बादशहाने तातडीने निजाम व सादतखान यांना मदतीसाठी बोलावले. मोगलांनी युद्ध करण्याची तयारी केली.मात्र बाजीरावाने दिल्लीत दहशत निर्माण करून मुघलांचे प्रयत्न निष्फळ ठरवले.यावेळी सादतखान प्रचंड फौजेनिशी मुघल बादशहाच्या मदतीस येत असल्याचे समजल्यानंतर बाजीरावांनी दिल्लीचा वेढा उठवला आणि दक्षिणेकडे कूच केली.

१६.भोपाळची लढाई

`मराठ्यांच्या आक्रमणामुळे बादशहा हतबल झाला.त्याने निजामास उत्तरेकडे तातडीने बोलाविले कारण दिल्लीचे राजकारण सावरण्यास हाच एक सक्षम सरदार असल्याचे बादशहाला वाटले.जुलै १७३७ मध्ये निजाम दिल्लीला पोहोचला.तोपर्यंत बाजीराव दक्षिणेकडे निघून गेला. बादशहने खास दरबार भरवून निजामाला आसफजहाँ' ही पदवी, एक कोटी रुपये ब पाच सुभ्याचे अधिकार दिले. मराठ्यांच्या प्रतिबंधाची जबाबदारी निजामावर टाकण्यात आली. ही बातमी समजताच बाजीराव ऑक्टोबर १७३७ मध्ये उत्तरेकडे निघाला.निजामाचा मुलगा नासिरजंग दक्षिणेतून मोठे सैन्य घेऊन उत्तरेकडे आल्याची बातमी बाजीरावांला समजली.त्यावेळी बाजीरावांने चिमाजी आप्पाकडे नासिरजंगच्या बंदोबस्ताची जबाबदारी सोपवली. मराठा सैनिकांनी निजामास हुलकावणी देत भोपाळपर्यंत आणले. बाजीरावाने भोपाळला वेढा दिला. निजामाची रसद तोडली. त्याच्या मदतीस नासिरजंग येऊ शकला नाही. बाजीरावाने निजामाचा मोठा पराभव केला.पराभूत निजामाने ७ जानेवारी १७३८ रोजी दोराई सराई येथे बाजीराबासोबत तह केला. त्यानुसार निजामाने मराठ्यांना ५० लाख रुपये देण्याचे मान्य केले. नर्मदा ते

Mahatma Gandhi Art, Science & Late N.P. Commerce College
Armori Dist: Gadchiroli

Session :2022-23

B.A.Sem –VI (History)

Project Work

TOPIC
" RAJSHRI SHAHU MAHRAJ"

Student Name

1) Gayatri Hemarj Chauke

2) Devika Vijay Raut

3) Rani Dilip Dhurve

4) Ku.Rajani Nilkanth Dodke

5) Priyanka Kaliram Kumoti

6)Pratibha Kaliram Hilko

7)Pratibha Ashok Bawane

Guide By

Prof.Sanjay M.Giradkar

Mahatma Gandhi Art, Science &Late N.P. Commerce College
Armori Dist:Gadchiroli

CERTIFICATE

This is to certify that the following student of class :B.A.Sem-VI of History has successfully completed their History Project on "RAJSHRI SHAHU MAHARAJ " under guidance of Prof Sanjay M.Giradkar for the session 2022-23

1)Ku.Gayatri Hemarj Chauke

2)Ku.Devika Vijay Raut

3)Rani Dilip Dhurve

4) Ku.Rajani Nilkanth Dodke

5) Priyanka Kaliram Kumoti

6)Pratibha Kaliram Hilko

7)Pratibha Ashok Bawane

Prof.Sanjay M.Giradkar
Guide By

Prof Gajanan Borkar
HOD

राजर्षी शाहू महाराज (२६ जून१८७४ - ६ मे १९२२)

भारतीय समाजसुधारक व कोल्हापूर संस्थानाचे छत्रपती म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होय. ब्रिटिश राजसत्तेच्या काळामध्ये सामान्य जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी व बहुजन समाजाच्या सामाजिक उन्नतीसाठी या काळात शाहू राजांनी प्रयत्न केले, सामाजिक परिवर्तनाला गती प्राप्त करून दिली, तसेच सनातनी वर्गाच्या विरोधाला न जुमानता अस्पृश्य व मागासवर्गीय समाजाच्या विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली. महाराजांना राजर्षी ही पदवी त्यांच्या राज्यभिषेकाच्या वेळी त्यांना त्याच्या क्षात्र गुरुने दिली. महाराष्ट्राला तीन प्रमुख समाजसुधारकांचा वैचारिक वारसा लाभला असल्यामुळे या राज्यास "फुले-शाहू-आंबेडकरांचा महाराष्ट्र" असे म्हणतात.

छत्रपती शिवाजी महाराज सोडले तर अनेक राजांचा इतिहास अन्याय- अत्याचार व जुलमी राजवटीचा होता. परंतु छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज मात्र याला अपवाद आहेत. शाहू महाराज लोकशाहीचा, सामाजिक समतेचा पुरस्कार करणारेहोते."एकवेळ गादी सोडीन; पण बहुजन समाजाचा उद्धार करण्याचे कार्य सोडणार नाही' त्यांच्या या वक्तव्यावरून त्यांतील समाजसुधारक जनतेचा हित जाणणारा माणूस लक्षात येते. त्यांच्या हातात सत्तेची सूत्रे येताच त्यांनी पहिल्यांदा कोल्हापूर संस्थानातील प्रजेच्या हलाखीची पाहणी केली. संस्थानात साक्षरतेचे प्रमाण अत्यल्प, मागासलेला समाज, अप्रवाही, जातीपातींनी दुभंगलेला व जातीयवादाने फार पोखरलेला होता. शेकडो वर्षे अस्पृश्य समाज, बहुजन समाज ज्ञान, सत्ता, संपत्ती, शिक्षण अशा अनेक गोष्टींपासून वंचित राहिला होता. चातुर्वर्णव्यवस्थेमुळे सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक क्षेत्रात मागे होता. अस्पृश्य, गरीब, शेतकरी, मजूर यांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण होत होते. सामान्य जनता भयानक दारिद्य्र, अज्ञानाच्या, अंधश्रद्धा, रूढींच्या खाईत बुडाली होती. शिक्षण क्षेत्रात बहुजन समाज बोटावर मोजता येईल इतकाच होता. पाणी, रस्ते, शेती, व्यापार, कला अविकसित होत्या, म्हणून राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या सत्तेचा उपयोग या रंजल्या- गांजलेल्या लोकांसाठी केला

१.जीवन परिचय

शाहू महाराजांचा जन्म २६ जून इ.स. १८७४ रोजी कागल येथील घाटगे घराण्यात झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंत, त्यांच्या वडिलांचे नाव जयसिंगराव (आप्पासाहेब) तर आईचे नाव राधाबाई होते. कोल्हापूर संस्थानाचे राजे चौथे शिवाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी १७ मार्च १८८४ रोजी यशवंतरावांना दत्तक घेतले, व 'शाहू' हे नाव ठेवले. सन १८८९ ते १८९३ या चार वर्षांच्या कालखंडात धारवाड येथे शाहू महाराजांचा शैक्षणिक आणि शारीरिक विकास झाला. शिक्षण चालू असतानाच १ एप्रिल १८९१ रोजी बडोद्याच्या गुणाजीराव खानविलकर यांच्या लक्ष्मीबाई या मुलीशी शाहू विवाहबद्ध झाले. या वेळी त्यांचे वय १७ वर्षांचे होते आणि लक्ष्मीबाई वय १२ वर्षांहून कमी होते. २ एप्रिल

१८९४ रोजी त्यांचा राज्यारोहण समारंभ झाला. राज्याभिषेक झाल्यानंतर इ.स. १९२२ सालापर्यंत म्हणजे २८ वर्षे ते कोल्हापूर संस्थानाचे राजे होते. मुंबई येथे ६ मे १९२२ रोजी त्यांचे निधन झाले.

२.शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य

शाहू महाराज हे सामाजिक समता आणि न्यायावर विश्वास असलेले नेते होते. समाजातील वंचित घटकांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी अनेक उपाययोजना केल्या आणि त्यांच्या प्रयत्नांचा कोल्हापूरच्या समाजावर दूरगामी परिणाम झाला. त्यांच्या काही उल्लेखनीय सामाजिक सुधारणा होत्या

अ) ब्राम्हणेतर चळवळ

शाहू महाराज यांच्या नेतृत्वाखाली कोल्हापूर संस्थानात ब्राम्हणेतर चळवळ सुरू झाली. याचे निमित्त असे घडले की, कोल्हापुरातील ब्राम्हण वर्गाने शाहू महाराजांना वेदोक्त विधी पार पाडण्याचा अधिकार नाकारला. ब्राम्हण वर्गानुसार वैदिक विधी पार पाडण्याचा अधिकार केवळ ब्राम्हण, क्षत्रिय आणि वैश्य या वर्गांनाच आहे, तर शूद्रांना पुराणोक्त विधीचा अधिकार आहे. त्यामुळे कोल्हापुरात वेदोक्त प्रकरण निर्माण झाले. ब्राम्हण वर्गाच्या विरोधात ब्राम्हणेतर लोक एकत्र आले आणि त्यांचे नेतृत्व शाहू महाराजांनी केले.

जेव्हा शाहू महाराजांची खात्री झाली की मराठा हे क्षत्रिय आहेत तेव्हा त्यांनी आपल्या राजवाड्यात वैदिक विधी करण्याचा आदेश १९०१ मध्ये काढला. तसेच मंदिरामध्ये ब्राम्हणेतर पुरोहित नेमले. मराठा समाजातील तरुणांना वैदिक विधी पार पाडण्याचे प्रशिक्षण देण्यासाठी विशेष पुरोहित शाळा स्थापन केली. अशाप्रकारे कोल्हापुरात ब्राम्हणेतर चळवळ सुरू झाली.

ब) कुलकर्णी वतनाचे निर्मूलन

गावकारभार पाहण्याची जबाबदारी ही कुलकर्णी या वतन दारावर असे. कुलकर्णी हे पद आनुवंशिक तत्वानुसार भरले जात असे. बऱ्याचदा वारसाहक्काने अयोग्य व्यक्ती कुलकर्णी बनत असे. तसेच कुलकर्णी हे वतनदारी ग्रामीण समाजाच्या विकासातील अडथळा आहे शाहू महाराजांच्या लक्षात आले. त्यामुळे वंशपरंपरेने भरले जाणारे कुलकर्णी पद रद्द करून त्याच्या ऐवजी तलाठी पद्धती सुरू करण्याचा आदेश त्यांनी १९१८ ला काढला. अशा प्रकारे कुलकर्णी वतनदारी पद्धत रद्द करून त्यांनी कनिष्ठ जातीतील लोकांना तलाठी पदावर नियुक्त होण्याचा मार्ग मोकळा केला.

क) अस्पृश्यता निवारण

भारतामध्ये जातीप्रस्थ फार प्राचीन काळापासून आहे. उच्च जातींना अनेक फायदे तर कनिष्ठ जातींना बऱ्याच गोष्टींपासून वंचित राहावे लागत असे. शाहू महाराजांनी कनिष्ठ जातींवरील हा अन्याय दूर करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी काही ठोस उपक्रम सुरू केले. त्यांनी १९०८ मध्ये कनिष्ठ जातींना शिक्षण देण्यासाठी एक संस्था स्थापन केली. कनिष्ठ जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे आणि त्यांना शिष्यवृत्ती देणे सुरू केले. त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात जातीच्या आधारे विद्यार्थ्यांचे विभाजन करण्यास बंदी घातली. त्याचप्रमाणे अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी वेगळ्या असलेल्या शाळाही बंद केल्या. वरील प्रकारचे कार्य केल्यानंतर त्यांनी कनिष्ठ जातींना बंधनकारक असलेली बलुतेदारी पद्धत १९१८ मध्ये बंद केली. पुढच्याच वर्षी त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात अस्पृश्यता पालनास बंदी घातली. त्यांनी सार्वजनिक ठिकाणे जसे नळ, विहिरी, धर्मशाळा आणि दवाखाने अस्पृश्यांसाठी खुले केलेत. ते स्वतः अस्पृश्यांच्या हाताचा चहा पीत असत. आंतरजातीय विवाहास कायदेशीर बनविण्यासाठी त्यांनी एक कायदाही संमत केला. स्वतच्या आचरणातून त्यांनी जातीभेद न पाळण्याचा आदर्श घालून दिला.

ड) समाजातील जातिभेद उच्चाटन

शाहू महाराजांनी शिक्षणाप्रमाणेच समाजातील जातिभेद नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी संस्थानातील सार्वजनिक पाणवठे आणि मंदिरे सर्वांसाठी खुली केली. गंगाराम कांबळे या महार व्यक्तीला कोल्हापूर शहरात

भररस्त्यावर हॉटेल घालून दिले. शाहू महाराज सर्व जातीतील लोकांबरोबर हॉटेलमध्ये चहा घेत असत. यावरून त्यांनी केलेल्या अस्पृश्यता निर्मूलनाचे कार्य लक्षात येते.

इ) कनिष्ठ जातींना आरक्षण दिले

अगोदरच्या काळात केवळ उच्च जातीतील लोकांनाच शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता. त्यामुळे कनिष्ठ जातींच्या लोकांना शिक्षण नसल्यामुळे नोकरीचा प्रश्नच नव्हता. शाहू महाराजांनी ही परिस्थिती जाणली. त्यासाठी त्यांनी २६ जुलै १९०२ ला एक आदेश समंत करून शासकीय सेवेत ब्राम्हणेतर लोकांसाठी ५०% जागा आरक्षित केल्या.कोल्हापूर संस्थानात अस्पृश्यांना नागरी आणि लष्करी सेवेत घेतले.

इ) आंतरजातीय विवाहाला मान्यता

स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी आणि जातीयता नष्ट करण्यासाठी शाहू महाराजांनी कार्य केले. १९१८ साली त्यांनी आपल्या राज्यात आंतरजातीय विवाहाला मान्यता देणारा कायदा केला. स्वतःच्या घरात धनगर घराण्याची नाते जुळून कृतीत उतरवून आणला. जातीयता कमी व्हावी म्हणून त्यांनी स्वतः काही विवाह घडवून आणले. विधवा विवाहास मान्यता दिली. १९२० मध्ये घटस्फोटाचा कायदा केला. स्त्रियांचा सच्चा पाठीराखा होते .

३.शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य

अ) मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण

शाहू महाराजांनी शिक्षण क्षेत्रात सुद्धा महत्वाच्या सुधारणा घडवून आणल्या. त्या काळात शिक्षणात ब्राम्हणांची मतेदारी होती. बहुजन समाजाला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देऊन समाजाच्या तळागाळापर्यंत शिक्षण पोहोचविण्यासाठी शाहू महाराजांनी सक्तीच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा केला. १९१७ साली शिक्षण सर्वांसाठीच मोफत आणि सक्तीचे केले. संस्थानात विविध जातीधमांतील विद्यार्थ्यांसाठी बावीस वसतिगृहे उभारली. खेडोपाडी शाळा उभारल्या. विविध क्षेत्रांतील होतकरू, हुशार व्यक्तींना, कलाकारांना प्रोत्साहन, पाठबळ दिले. कोल्हापूर संस्थानाबाहेरील विविध शैक्षणिक संस्थांनाही पाठबळ देऊन ऊर्जितावस्था प्राप्त करून दिली. महाराजांनी इ. स. १९११ मध्ये प्रो. अण्णा बाबाजी लठ्ठे यांची एज्युकेशन इन्स्पेक्टर म्हणून नेमणूक केली. लठ्ठे हे हुशार व विश्वासू असल्यामुळेच महाराजांनी त्यांच्यावर ही जबाबदारी सोपविली.

ब) शिष्यवृत्ती आणि वसतिगृहे सुरू केली

शाहू महाराजांनी १८९१ – ९२ मध्ये राजाराम महाविद्यालयामध्ये एक वसतिगृह सुरू केले. तसेच १९०१ साली मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग हाऊस हे वसतिगृह सुरू केले.उच्च शिक्षणासाठी त्यांनी शिष्यवृत्ती देणे सुरू केली.अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी शिक्षण शुल्क माफ केले. १९०८ मध्ये अस्पृश्य जातीच्या उन्नतीचे पुरस्कर्ते असलेल्या व्हाईलेट क्लार्क यांच्या नावाने अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह सुरू केले. शाहू महाराजांनी कोल्हापूर,नाशिक पुणे आणि अहमदनगर इत्यादी ठिकाणी सुमारे २६ वसतिगृहे सुरू केली.

क) शिक्षकांसाठी प्रशिक्षणाची खास योजना

दर्जेदार शिक्षण द्यायचे झाल्यास शिक्षक वर्गही तितकाच गुणवान असावा, या हेतूने शिक्षकांसाठी प्रशिक्षणाची खास योजना महाराजांनी १९११ साली सुरू केली. ज्या शिक्षकांनी प्रशिक्षण घेतल्याचे प्रमाणपत्र मिळवले नाही व जे मराठी स्कूल फायनल परीक्षा किंवा विद्यापीठाची एखादी परीक्षा पास झाले नसतील, तसेच ज्यांचे वय ४० पेक्षा कमी असेल अशा शिक्षकांनी दोन वर्षांत व मुलकी परीक्षा पास होणे महाराजांनी बंधनकारक केले. जे शिक्षक पास होणार नाहीत, त्यांना बढती नाही, असा सक्त आदेश महाराजांनी दिला होता. त्याचबरोबर जे शिक्षक या परीक्षेला बसण्यास तयार होतील, अशा शिक्षकांना तीन महिन्यांची स्पेशल रजा मंजूर करण्यात येईल, असा आदेशही दिला होता. शाहू महाराजांचा हा विचार तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करता किती महत्त्वाचा होता हे लक्षात येईल. शिक्षण घेणाऱ्या काही विद्यार्थ्यांची परिस्थिती गरिबीची असल्यास व अशा

विद्यार्थ्यांना शाळेची फी भरण्याचे सामर्थ्य नसल्यास त्यांना फी माफ करून शाळेत घेण्याच्या सक्त सूचनाही महाराजांनी दिल्या होत्या.

ड) मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढवण्यासाठी विविध योजना

मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण त्या काळात अत्यल्प होते. अशा वेळी मुलींना प्रोत्साहन देण्यासाठी राजकन्या अक्कासाहेब महाराज व भावनगरच्या महाराणी नंदकुंवर यांच्या नावाने विशेष शिष्यवृत्ती जाहीर केल्या. मुलींच्या स्वतंत्र शाळा नसलेल्या ठिकाणी मुलांच्या शाळेत मुली पास झाल्यानंतर त्या शाळेतील शिक्षकांना बक्षिसे जाहीर करणारा हा एकमेव द्रष्टा राजा. जुने अल्बर्ट एडवर्ड हॉस्पिटल या हॉस्पिटलमध्ये नर्सिंग अभ्यासक्रमाची सुरुवात करून तो पूर्ण करणाऱ्यांना संस्थानात नोकऱ्या दिल्या. महाराज स्त्रियांच्या शिक्षणासाठीही आग्रही होते. त्यांनी संस्थानात खास मुलींच्या स्वतंत्र शाळा स्थापन केल्या. हुशार मुलींसाठी शिष्यवृत्ती ठेवल्या होत्या. राजाराम कॉलेजातील सर्व मुलींना शिक्षण मोफत केले होते. शैक्षणिक क्षेत्रात महाराजांनी केलेले हे कार्य म्हणजे एक क्रांतीच होती. या कायद्याची अंमलबजावणी इ.स.१९१७ पासून सुरू केली.या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी खेडोपाडी शाळा सुरू केल्या. शाळेत मुलांना न पाठवणाऱ्या पालकांना दंड करण्याची तरतूद करण्यात आली. बहुतांश पालक हा शेतकरी वर्गातील असल्याने त्यासाठी स्वतंत्र अभ्यासक्रम तयार करवून घेतला. शाळेत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक सवलती व शिष्यवृत्ती जाहीर केल्या.

ई) व्यावसायिक शिक्षणावर भर

व्यावसायिक शिक्षणाकडेही महाराजांनी लक्ष दिले. खेडेगावचा कारभार व्यवस्थित चालविता यावा यासाठी त्यांनी पाटील व तलाठी शाळा चालू केल्या. शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण केंद्र चालू केले. तांत्रिक शिक्षणासाठी जयसिंगराव घाटगे तांत्रिक संस्था स्थापन केली. या संस्थेत लोहारकाम, गवंडीकाम, सुतारकाम यासारख्या विषयांचे शिक्षण दिले जाई. लष्करी शिक्षणासाठी त्यांनी 'इन्फंट्री स्कूल' सुरू केले. शाहू महाराजांनी सर्व स्तरातील जनतेच्या उद्धारासाठी कार्य केले. ते कृतीशील समाज सुधारक होते. त्यांच्या प्रती सामान्य जनतेत खूप जिव्हाळा होता एक आदर्श राजा, बहुजन आणि दलित समाजाचे नेते म्हणून असलेली त्यांची लोकप्रियता शेवटपर्यंत कायम टिकली.त्यांनी केलेल्या कार्यामुळे ते कोल्हापूर संस्थानापुरते मर्यादित न राहता महाराष्ट्रात नव्हे तर संपूर्ण भारतात लोकप्रिय झाले.

४. सत्यशोधक समाज आणि आर्य समाज यांचा वारसा चालविला

म. फुले यांच्या मृत्यूनंतर सत्यशोधक समाजाचे कार्य मंदावले होते. शाहू महाराजांनी १९११ मध्ये कोल्हापुरात सत्यशोधक समाजाचे पुनरुज्जीवन केले. तसेच सत्यशोधक समाजाची धुरा पण सांभाळली.सत्यशोधक समाजाच्या विविध कार्यांना प्रोत्साहन तर दिलेच शिवाय आर्थिक मदत ही केली. १९१३ मध्ये त्यांनी सत्यशोधक विद्यालय स्थापन करून एका ब्राम्हणेतर व्यक्तीस शिक्षक म्हणून नेमले. सत्यशोधक समाजासोबतच त्यांनी आर्य समाजालाही नैतिक पाठबळ दिले. १९१८ साली त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात आर्य समाजाची स्थापना केली. त्याचसोबत त्यांनी राजाराम महाविद्यालय,राजाराम विद्यालय,ट्रेनिंग कॉलेज यासारख्या शिक्षणसंस्थांची जबाबदारी आर्य समाजावर सोपविली.

५.लोकशाहीचे समर्थक

शाहू महाराज लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते. १९१९ मध्ये त्यांनी कोल्हापूर नगरपालिकेचे प्रशासन हे जनतेमधून निवडून आलेल्या प्रतिनिधींकडे सोपविले. त्यामध्ये काही मागासवर्गीय उमेदवारही निवडून आले होते.शाहू महाराजांना सर्व जातीतील सुशिक्षित लोकांच्या हाती सत्ता असावी असे वाटत होते.

६. कृषीविषयक सुधारणा

शेतकऱ्यांचे जीवन समृद्ध करण्यासाठी शेतीचा विकास होणे आवश्यक होते. त्यासाठी शाहू महाराजांनी भोगावती नदीवर राधानगरी धरण बांधले. शेतकऱ्यांना नवीन कृषी तंत्रज्ञान मिळण्यासाठी त्यांनी १९१२ मध्ये किंग एडवर्ड कृषी संस्था स्थापन केली.त्यांनी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी खेड्यापाड्यात कृषीविषयक यात्रा आणि प्रदर्शने भरवली.

७.राजकीय सुधारणा

शाहू महाराज हे द्रष्टे नेते होते ज्यांनी लोकशाहीवर विश्वास ठेवला आणि तिच्या संवर्धनासाठी काम केले. त्यांनी लोकांच्या कल्याणाच्या उद्देशाने अनेक राजकीय सुधारणा केल्या..त्यात शाहू महाराजांनी लोकांना पाणी पुरवठा, स्वच्छता आणि आरोग्य सेवा या मूलभूत सुविधा पुरविण्याच्या उद्देशाने राज्यात अनेक नगरपालिका स्थापन केल्या.शाहू महाराजांनी राज्यातील सर्व नागरिकांना, त्यांची जात किंवा धर्म विचारात न घेता मतदानाचा हक्क प्रदान केला. लोकशाहीच्या सामर्थ्यावर त्यांचा विश्वास होता आणि ते मजबूत करण्यासाठी त्यांनी काम केले.त्यांचा कायद्याच्या राज्यावर विश्वास होता आणि न्याय सर्वांना मिळावा यासाठी त्यांनी काम केले.

८.आर्थिक सुधारणा

शाहू महाराजांचा कोल्हापूरच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर विश्वास होता आणि त्याला चालना देण्यासाठी त्यांनी औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन दिले आणि उद्योजकांना उद्योग स्थापन करण्यासाठी अनेक प्रोत्साहन दिले. त्यांनी अनेक औद्योगिक वसाहती स्थापन केल्या आणि उद्योगांच्या वाढीला चालना देण्यासाठी सबसिडी आणि कर्ज दिले.कनेक्टिव्हिटी आणि सिंचन सुधारण्याच्या उद्देशाने त्यांनी अनेक रस्ते, पूल आणि धरणे बांधली. त्याचप्रमाणे शाहू महाराजांनी उद्योगधंद्यांच्या निर्मितीस प्रोत्साहन दिले. १८९५ मध्ये महाराजांनी'शाहूपुरी' या बाजारपेठेची स्थापना केली. मध्ये 'शाहू छत्रपती स्पिनिंग आणि विव्हिंग मिल' स्थापन केली.

९.स्वातंत्रलढ्यातील योगदान

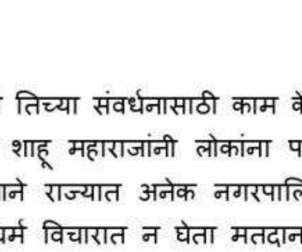

महाराजांनी कोल्हापूर, बेळगाव या भागातील स्वातंत्र्यवीराना वेळोवेळी आर्थिक व इतर मदत केली. शाहू महाराज व भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संबंध सर्वश्रुत आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी 'मूकनायक' हे पाक्षिक ३१ जानेवारी १९२०ला प्रथम प्रकाशित केले. परंतु आर्थिक अडचणीमुळे पुढे ते बंद पडले. परंतु हे राजर्षी शाहू महाराजांच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी तात्काळ २५०० रुपयांची भरघोस मदत केली

निष्कर्ष

राजर्षी शाहू महाराज हे सामान्य माणसात मिळणारे, सामान्यांसाठी झटणारे राजा होते. ज्यांनी कोल्हापूरचा इतिहास घडवण्यात मोलाची भूमिका बजावली. त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांचा कोल्हापूरच्या समाजावर दूरगामी परिणाम झाला. सामाजिक लोकशाही निर्मितीसाठी शाहू महाराजांनी अतोनात कष्ट केले. सर्वांना न्याय मिळावा, माणुसकीचे हक्क मिळावेत, अस्पृश्यांना समानतेची व माणुसकीची वागणूक मिळावी, वैज्ञानिकता त्यांच्या अंगी यावी म्हणून त्यांनी आपल्या सत्तेचा उपयोग केला. यावरून शाहू महाराजांचे मोठेपण हे लक्षात यायला लागते शाहू महाराजांच्या कार्याची पावती म्हणजेच २६ जून हा जन्मदिवस महाराष्ट्रात 'सामाजिक न्याय दिवस' म्हणून पाळला जातो. त्यादिवशी सार्वजनिक कार्यक्रम होतात

Project Work Report B.A.III (English)

MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE AND
LATE N. P. COMMERCE COLLEGE, ARMORI

Session (2022-2023)

B.A. III

(English Literature)

Project Work

Topic:

Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear

Name of the Students:

1) Nikode Prajakta Prakash -
2) Nikure Harshana Vinayak -
3) Raut Khushbu Naktu -
4) Thakare Ashwini Khushal -
5) Tiwade Gaurav Ishwar -

Guided by

Prof. Vaibhav P. Padole

(Assistant Professor)

MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE AND LATE N. P. COMMERCE COLLEGE, ARMORI, DIST: GADCHIROLI

CERTIFICATE

This to certify that the following students of class ***B.A. Sem-VI of English Literature*** *have successfully completed his/her project work on the topic* ***Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear*** *under the guidance of* ***Prof. Vaibhav P. Padole*** *for the session 2022 -2023.*

1) ***Nikode Prajakta Prakash*** -
2) ***Nikure Harshana Vinayak*** -
3) ***Raut Khushbu Naktu*** -
4) ***Thakare Ashwini Khushal*** -
5) ***Tiwade Gaurav Ishwar***

Prof. Vaibhav P. Padole
Guide

Assistant Professor
Department of English
M. G. Arts, Science & Late N. P
Commerce College, Armori

Prof. N. N. Meshram
H.O.D. English

Head
Department of English
M. G. Arts, Science & Late N. P.
Commerce College, Armori

M. G. Arts, Science & Late N. P. Commerce College
Department of English
Armori

Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear

Abstract: -

This project titled "Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear" delves into the intricate and multifaceted characters of one of Shakespeare's most profound tragedies, King Lear. The study focuses on the psychological depth and moral complexities of key characters such as King Lear, his daughters Regan, Goneril, and Cordelia, and other pivotal characters. The project aims to explore the transformation of these characters throughout the play, their motivations, and their impact on the plot. The analysis is based on textual evidence from the play and various critical interpretations. The objective is to gain a deeper understanding of Shakespeare's character development and its relevance to the themes of power, loyalty, and justice in King Lear. This project hopes to contribute to the ongoing scholarly conversation about this classic work.

Introduction: -

William Shakespeare's "King Lear" is a timeless tragedy that explores the human condition in all its complexities. This project, titled "Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear", aims to delve deeper into the psyche of the play's central characters and their intricate relationships. The characters of King Lear, his daughters Regan, Goneril, and Cordelia, and other pivotal characters are not merely figures in a tragic narrative but are embodiments of various human virtues and vices. Their transformation throughout the play, their motivations, and their impact on the plot form the crux of this analysis. By examining these characters through the lens of textual evidence and critical interpretations, we aim to gain a deeper understanding of Shakespeare's character development techniques. This exploration will further illuminate the themes of power, loyalty, and justice that are central to "King Lear". Through this project, we hope to contribute to the ongoing scholarly conversation about this classic work and its enduring relevance.

Review of Literature: -

The literature on Shakespeare's "King Lear" is vast and varied, reflecting the play's enduring relevance and the depth of its characters. This project, "Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear", builds upon this rich body of work.

Many scholars have explored the character of King Lear himself. For instance, Mack (2005) examined Lear's tragic flaw of pride and his inability to perceive reality clearly. Similarly, Greenblatt (2010) analyzed Lear's journey from power to madness, highlighting the king's loss of identity.

The characters of Regan and Goneril have been subjects of extensive analysis as well. Scholars like Neely (1985) have discussed their transformation from obedient daughters to ruthless manipulators. Their complex relationship with their father and sister Cordelia has been a focal point in many studies (Bradley, 1904; Bloom, 1998).

Cordelia's character, often seen as a symbol of virtue and honesty, has been explored by scholars like Dollimore (1984), who discussed her role as a tragic heroine. Her relationship with her father and her stand against hypocrisy have been central themes in these analyses.

Other characters like the Fool, Edgar, and Edmund have also been analyzed for their significant roles in the play. Scholars have often focused on their function in advancing the plot and highlighting the play's themes (Foakes, 1997; Kermode, 2000).

This project aims to synthesize these scholarly insights while providing a fresh perspective on the characters in "King Lear". By doing so, it hopes to contribute to the ongoing academic discourse on this timeless tragedy.

Methodology

The methodology for this project will involve a close reading and analysis of the text of "King Lear". Here's a detailed breakdown:

- Textual Analysis: The primary method for this study will be textual analysis. This involves a careful, detailed, and systematic examination of the play's content.
- Character Analysis: This project will focus on the character of King Lear. His dialogue, actions, relationships with other characters, and his development throughout the play will be analyzed.
- Thematic Analysis: The themes associated with King Lear's character will also be explored. This includes themes of power, loyalty, wisdom, justice, and human nature.
- Contextual Analysis: The historical and cultural context of the play will also be considered to provide a deeper understanding of King Lear's character.
- Comparative Analysis: King Lear's character will be compared and contrasted with other characters in the play to highlight his unique traits and development.

- Use of Secondary Sources: Relevant secondary sources such as scholarly articles, books, and reputable online resources will be used to support the analysis.

Characters of King Lear:-

1. King Lear

As a person, the title character is both a mystery and an oddity. Yet, paradoxically, he is a man who is the perfect example of a king and a universal symbol of humanity.

In Shakespeare's treatment of the legend of King Lear (as it was normally spelled) of Britain, Lear is the protagonist, but he is not a hero similar to Hamlet, Macbeth, Othello, or other leading characters in the tragedies. The most prominent feature of Lear is the fact that he is elderly, apparently at least eighty (or "four score") years old. Throughout the play, he wavers between lucidity and "madness." He can thus be said to suffer from some form of dementia, possibly Alzheimer's disease.

Lear's ability to judge people and situations is therefore compromised. The general impression the reader or audience receives from the start is that Lear has been considered a good ruler: wise, fair, and respected. Yet in the very opening scene, he makes a crucial series of mistakes and shows himself to be an angry, volatile, and vindictive man. He somehow misjudges his own daughters, evidently having no idea that the protestations of love by Goneril and Regan are exaggerated, false, and hypocritical. He overreacts to Cordelia's honesty, cursing her violently, refusing her a dowry, and in effect banishing her from his kingdom. But in the end, when he is brought to Cordelia and reconciled with her, both his outward manner and his inner character appear in a positive light not evident before. His tragic flaw, if it is that, has been his intolerance and violent anger, but again, if this is attributable to his dementia, it's impossible to know exactly what sort of man Lear was before the disease afflicted him. As with many Shakespeare characters, the contradictions within Lear are the essence of his character.

2. Cordelia

Lear's one faithful daughter is presumably pure of heart, kind, and strong in character. The last quality is less often noted, perhaps because it goes against the grain of traditional, patriarchal ideals concerning women. Cordelia leads an army in the attempt to defeat her father's enemies when her husband has returned to France to deal with domestic problems. She is also completely forgiving, not holding any grudge against Lear for having disowned and

disinherited her. No explanation is given for her lukewarm statement about her love for her father. But of all the characters who are defeated in the story, Cordelia is the only one who has done nothing to deserve her fate, unless one is to regard her one "mistake" as her momentary inability to be effusive to her father as her sisters have done.

3. Goneril

Goneril is Lear's eldest daughter. After professing her deep love for her father and receiving half of his kingdom, she betrays him and plots his murder. Goneril's expressions of love are extreme and reveal the inherent dishonesty of her nature. Goneril reveals her true character when she defies the hierarchy of nature, which calls for daughters to respect and honour their fathers, and lays the groundwork for the torment she will set in motion for the remainder of her father's life.

Goneril leads her father to believe that her love for him extends beyond any evidence of poor behavior, and so ultimately, she is responsible for Lear's actions, having earlier endorsed them. Later, both Goneril and Regan are depicted as especially cruel and bloodthirsty as they call for Gloucester's punishment. Throughout most of the play, having power has been most important to Goneril, but by the play's conclusion, she is willing to lose the battle, and thus the kingdom, rather than lose a man.

4. Regan

Regan is Lear's second daughter. Regan is as villainous as Goneril. In the beginning, both Regan and Cornwall appear to be conscientious and reasonable people. Regan appears genuinely upset to learn of Edgar's betrayal. Thus, Regan initially appears as the more sympathetic and gentler sister. She greets her father with politeness, but her demeanour is deceptive. Regan has no real reverence for her father and king, as her subsequent actions reveal, but Regan is more competent than Goneril at deception, more easily assuming the mantle of deference and politeness that a gracious daughter is expected to exhibit.

Like Goneril, Regan also proves herself to be unyielding and cruel. Regan's plucking of Gloucester's beard reinforces the point that she has no respect for age or rank. In contrast to her basic inhumanity, Regan shows some real humanity, though briefly, when Cornwall is wounded. Regan's concerns that Gloucester should be relieved of his misery indicate that she is cognizant of public opinion and concerned that her subjects support her actions.

5. Edmund

As with Goneril and Regan, Edmund represents the dark side of human nature. He hates his father, Gloucester, and the favouring brother, Edgar; he plots against them and at least temporarily achieves his purpose in discrediting Edgar. Yet when finally defeated, Edmund shows a kind of generosity in belatedly rescinding his order to have Lear and Cordelia killed.

Edmund is basically a caricature of evil, as are Goneril and Regan. But in the opening scene, his father is shown openly speaking in the coarsest and most abusive language about him. It would be surprising if any son, being treated this way, would not resent his father and seek some type of revenge. This doesn't excuse Edmund's behaviour but rather explains it. Though he's doing it in a criminal way, Edmund sees himself standing up for all people of "illegitimate" birth and the unfairness of their treatment.

6. Edgar

Like other characters and the play as a whole, Edgar is a puzzle. Commentators have noted his bewildered lack of any defence for his father in the face of Edmund's accusations. He flees, thinking the only recourse is to sham insanity and go about in the open, naked, pretending to be "Poor Tom" and repeating phrases that have their source in a political book of Shakespeare's time by the writer Samuel Harsnett. His speech and behaviour are similar to the Fool's: he speaks in riddles and either pretends to be hysterical or has temporarily gone insane. But his eventual behaviour in helping his blinded father is selfless and forgiving. When he finally avenges himself against Edmund, Edgar is now the heroic opposite of the crazed person he has made himself appear.

7. Fool

The Fool assumes the role of Lear's protector when Cordelia is banished. The Fool functions much as a chorus would in a Greek tragedy, commenting upon events and the king's actions and acting, in some ways, as the king's conscience. The Fool is the king's advocate, being loyal and honest, but he is also able to point out the king's faults as no one else can. The Fool's use of irony, sarcasm, and humour helps to ease the truth and allows him to moderate Lear's behavior. The Fool shares his master's fate, and this reinforces the impression that the Fool's purpose is to protect Lear until Cordelia can arrive to help her father. Both Cordelia and the Fool are caretakers for Lear, and when one is present, the other need not be.

8. Earl of Gloucester

Gloucester is depicted as a foolish old man, whose inability to see through Edmund's lies parallels Lear's own difficulties. By mistaking Edmund's motives, Gloucester is blind to the events occurring around him, even before Cornwall gouges out his eyes. Clearly, he is not intuitive or quick enough to understand the plotting or undercurrents present around him. Gloucester says that things happen because of the stars, so he doesn't have to take any responsibility for what he does.

Later, Gloucester is willing to sacrifice his own life for the king. This heroic behaviour sets Gloucester apart from his youngest son, Edmund, who is merely an opportunist. Like Lear, Gloucester feels despair and questions God, and like Lear, Gloucester finds his humanity in the midst of his tragedy. The blinded old man who asks that clothing be brought so that Bedlam Tom might be covered is a very different man from the Gloucester of Act I, who in the play's opening scene boasted of the good sport to be had at Edmund's conception. Gloucester, instead of being a conceited braggart, is filled with compassion for Poor Tom.This compassion for his fellow man indicates that Gloucester regrets the behaviour of his past, as he seeks to make amends by sharing with those he never noticed before the recent events.

9. Earl of Kent/Caius

Although banished, Kent disguises himself in an effort to stay close to his king. Kent is honest; he will not lie to his king, and he is truly selfless and devoted to Lear. When his attempts to protect Lear from his own impetuous nature fail, Kent assumes the guise of an ordinary man and resolves to protect his king. When queried by Lear as to his identity, Kent replies that he is "a man." As a result, he is nothing special, but he stands out among many other men. Kent is a man defined by integrity, whose goodness is immeasurable, as is his love for his king. As the final scene of the play reveals, Kent's destiny is irrevocably connected to that of the king's. In rejecting Albany's offer to rule the kingdom with Edgar, Kent reveals that he will soon join his king in death. Clearly, Kent feels that his job on earth is to serve his king, and with that job now ended, he anticipates his own death.

10.Duke of Albany

As Goneril's husband, Albany grows in stature during the play and ultimately finds the strength to resist his wife's efforts to have Lear killed. Early in the play, Albany lacks the strength to stand up to his wife, and thus, he cannot control her. Albany is Goneril's opposite,

gentle and kind compared to his wife's cruel and self-serving demeanor. But later, Albany's attack on Goneril's integrity demonstrates that Albany is a highly moral and humane individual, the antithesis of his wife.

Where Goneril has created chaos, Albany endorses nature's design and a view of nature's work within an organic framework. Albany accepts that nature's pattern is essential for survival. Early on, Albany hesitates to confront Goneril when he thinks she's wrong, but he is not the willing participant in evil that Cornwall is. Albany is genuinely shocked when he learns of Gloucester's blinding, while Cornwall easily succumbs to this depravity.

With a new resistance to his wife, Albany joins the ranks of characters who undergo dramatic change during the course of the play; he grows and evolves into a stronger and more compassionate individual by the end of the drama. Albany leads his army in defence of the kingdom, although with great reluctance. The audience witnesses his personal growth, and the culmination of change is clear when he assumes control of the kingdom following the battle's conclusion.

11.The Duke of Cornwall

Cornwall is Regan's brutal husband, vicious and savage when his ambition is thwarted. Cornwall's easy acceptance of Edmund's story and his welcoming of Edmund into his clique foreshadow the evil that will later emerge from Cornwall and provide a hint to the audience that Cornwall is not what he appears to be. Cornwall responds to Kent's truthful declarations by placing him in the stocks. This action indicates that Cornwall, who himself uses artifice as a substitute for honesty in his own speech, cannot recognise the truth when he hears it. Later in the play, Cornwall will make no attempt to control his actions or behave in a civilised manner as he gouges out Gloucester's eyes and grinds them under the heel of his boot.

12.Oswald

Oswald, Goneril's steward, is a willing accomplice to Goneril's plotting and a henchman without honour. Oswald adds to this negative perception by failing to defend himself against Kent's attack and by lying that he spared Kent's life because Kent is an old man. These events paint Oswald as weak and dishonest. Oswald is, as Kent suggests, a parasite who thrives off Goneril's evil machinations and who makes her deceit easier to maintain. As Goneril's servant, he accepts her orders without question. Although he is warned, he refuses to abandon his orders to murder Gloucester, since obedience and position are everything to this servant. Oswald's

MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE AND LATE N. P. COMMERCE COLLEGE, ARMORI

Session (2022-2023)

B.A. III

(English Literature)

Project Work

Topic:

Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear

Name of the Students:

1) **Barsagade Mayuri Shrirang** -
2) **Bawane Samiksha Purushottam** -
3) **Bhurse Vishal Sanjay** -
4) **Dharne Vaishnavi Someshwar** -
5) **Nakhate Payal Rushi** -

Guided by

Prof. Vaibhav P. Padole

(Assistant Professor)

MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE AND LATE N. P. COMMERCE COLLEGE, ARMORI, DIST: GADCHIROLI

CERTIFICATE

This to certify that the following students of class ***B.A. Sem-VI of English Literature*** *have successfully completed his/her project work on the topic* ***Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear*** *of under the guidance of* ***Prof. Vaibhav P. Padole*** *for the session 2022 -2023.*

1) ***Barsagade Mayuri Shrirang*** -
2) ***Bawane Samiksha Purushottam*** -
3) ***Bhurse Vishal Sanjay*** -
4) ***Dharne Vaishnavi Someshwar*** -
5) ***Nakhate Payal Rushi***

Prof. Vaibhav P. Padole
Guide
Assistant Professor
Department of English
M. G. Arts, Science & Late N. P
Commerce College, Armori

Prof. N. N. Meshram
H.O.D. English
Head
Department of English
M. G. Arts, Science & Late N. P.
Commerce College, Armori

M. G. Arts, Science & Late N. P. Commerce College
Department of English
Armori

Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear

Abstract: -

This project titled "Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear" delves into the intricate and multifaceted characters of one of Shakespeare's most profound tragedies, King Lear. The study focuses on the psychological depth and moral complexities of key characters such as King Lear, his daughters Regan, Goneril, and Cordelia, and other pivotal characters. The project aims to explore the transformation of these characters throughout the play, their motivations, and their impact on the plot. The analysis is based on textual evidence from the play and various critical interpretations. The objective is to gain a deeper understanding of Shakespeare's character development and its relevance to the themes of power, loyalty, and justice in King Lear. This project hopes to contribute to the ongoing scholarly conversation about this classic work.

Introduction: -

William Shakespeare's "King Lear" is a timeless tragedy that explores the human condition in all its complexities. This project, titled "Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear", aims to delve deeper into the psyche of the play's central characters and their intricate relationships. The characters of King Lear, his daughters Regan, Goneril, and Cordelia, and other pivotal characters are not merely figures in a tragic narrative but are embodiments of various human virtues and vices. Their transformation throughout the play, their motivations, and their impact on the plot form the crux of this analysis. By examining these characters through the lens of textual evidence and critical interpretations, we aim to gain a deeper understanding of Shakespeare's character development techniques. This exploration will further illuminate the themes of power, loyalty, and justice that are central to "King Lear". Through this project, we hope to contribute to the ongoing scholarly conversation about this classic work and its enduring relevance.

Review of Literature: -

The literature on Shakespeare's "King Lear" is vast and varied, reflecting the play's enduring relevance and the depth of its characters. This project, "Analysis of Characters in Shakespeare's Play King Lear", builds upon this rich body of work.

Many scholars have explored the character of King Lear himself. For instance, Mack (2005) examined Lear's tragic flaw of pride and his inability to perceive reality clearly. Similarly, Greenblatt (2010) analyzed Lear's journey from power to madness, highlighting the king's loss of identity.

The characters of Regan and Goneril have been subjects of extensive analysis as well. Scholars like Neely (1985) have discussed their transformation from obedient daughters to ruthless manipulators. Their complex relationship with their father and sister Cordelia has been a focal point in many studies (Bradley, 1904; Bloom, 1998).

Cordelia's character, often seen as a symbol of virtue and honesty, has been explored by scholars like Dollimore (1984), who discussed her role as a tragic heroine. Her relationship with her father and her stand against hypocrisy have been central themes in these analyses.

Other characters like the Fool, Edgar, and Edmund have also been analyzed for their significant roles in the play. Scholars have often focused on their function in advancing the plot and highlighting the play's themes (Foakes, 1997; Kermode, 2000).

This project aims to synthesize these scholarly insights while providing a fresh perspective on the characters in "King Lear". By doing so, it hopes to contribute to the ongoing academic discourse on this timeless tragedy.

Methodology

The methodology for this project will involve a close reading and analysis of the text of "King Lear". Here's a detailed breakdown:

- ❖ Textual Analysis: The primary method for this study will be textual analysis. This involves a careful, detailed, and systematic examination of the play's content.
- ❖ Character Analysis: This project will focus on the character of King Lear. His dialogue, actions, relationships with other characters, and his development throughout the play will be analyzed.
- ❖ Thematic Analysis: The themes associated with King Lear's character will also be explored. This includes themes of power, loyalty, wisdom, justice, and human nature.
- ❖ Contextual Analysis: The historical and cultural context of the play will also be considered to provide a deeper understanding of King Lear's character.
- ❖ Comparative Analysis: King Lear's character will be compared and contrasted with other characters in the play to highlight his unique traits and development.

❖ Use of Secondary Sources: Relevant secondary sources such as scholarly articles, books, and reputable online resources will be used to support the analysis.

Characters of King Lear:-

1. King Lear

As a person, the title character is both a mystery and an oddity. Yet, paradoxically, he is a man who is the perfect example of a king and a universal symbol of humanity.

In Shakespeare's treatment of the legend of King Lear (as it was normally spelled) of Britain, Lear is the protagonist, but he is not a hero similar to Hamlet, Macbeth, Othello, or other leading characters in the tragedies. The most prominent feature of Lear is the fact that he is elderly, apparently at least eighty (or "four score") years old. Throughout the play, he wavers between lucidity and "madness." He can thus be said to suffer from some form of dementia, possibly Alzheimer's disease.

Lear's ability to judge people and situations is therefore compromised. The general impression the reader or audience receives from the start is that Lear has been considered a good ruler: wise, fair, and respected. Yet in the very opening scene, he makes a crucial series of mistakes and shows himself to be an angry, volatile, and vindictive man. He somehow misjudges his own daughters, evidently having no idea that the protestations of love by Goneril and Regan are exaggerated, false, and hypocritical. He overreacts to Cordelia's honesty, cursing her violently, refusing her a dowry, and in effect banishing her from his kingdom. But in the end, when he is brought to Cordelia and reconciled with her, both his outward manner and his inner character appear in a positive light not evident before. His tragic flaw, if it is that, has been his intolerance and violent anger, but again, if this is attributable to his dementia, it's impossible to know exactly what sort of man Lear was before the disease afflicted him. As with many Shakespeare characters, the contradictions within Lear are the essence of his character.

2. Cordelia

Lear's one faithful daughter is presumably pure of heart, kind, and strong in character. The last quality is less often noted, perhaps because it goes against the grain of traditional, patriarchal ideals concerning women. Cordelia leads an army in the attempt to defeat her father's enemies when her husband has returned to France to deal with domestic problems. She is also completely forgiving, not holding any grudge against Lear for having disowned and

disinherited her. No explanation is given for her lukewarm statement about her love for her father. But of all the characters who are defeated in the story, Cordelia is the only one who has done nothing to deserve her fate, unless one is to regard her one "mistake" as her momentary inability to be effusive to her father as her sisters have done.

3. Goneril

Goneril is Lear's eldest daughter. After professing her deep love for her father and receiving half of his kingdom, she betrays him and plots his murder. Goneril's expressions of love are extreme and reveal the inherent dishonesty of her nature. Goneril reveals her true character when she defies the hierarchy of nature, which calls for daughters to respect and honour their fathers, and lays the groundwork for the torment she will set in motion for the remainder of her father's life.

Goneril leads her father to believe that her love for him extends beyond any evidence of poor behavior, and so ultimately, she is responsible for Lear's actions, having earlier endorsed them. Later, both Goneril and Regan are depicted as especially cruel and bloodthirsty as they call for Gloucester's punishment. Throughout most of the play, having power has been most important to Goneril, but by the play's conclusion, she is willing to lose the battle, and thus the kingdom, rather than lose a man.

4. Regan

Regan is Lear's second daughter. Regan is as villainous as Goneril. In the beginning, both Regan and Cornwall appear to be conscientious and reasonable people. Regan appears genuinely upset to learn of Edgar's betrayal. Thus, Regan initially appears as the more sympathetic and gentler sister. She greets her father with politeness, but her demeanour is deceptive. Regan has no real reverence for her father and king, as her subsequent actions reveal, but Regan is more competent than Goneril at deception, more easily assuming the mantle of deference and politeness that a gracious daughter is expected to exhibit.

Like Goneril, Regan also proves herself to be unyielding and cruel. Regan's plucking of Gloucester's beard reinforces the point that she has no respect for age or rank. In contrast to her basic inhumanity, Regan shows some real humanity, though briefly, when Cornwall is wounded. Regan's concerns that Gloucester should be relieved of his misery indicate that she is cognizant of public opinion and concerned that her subjects support her actions.

5. Edmund

As with Goneril and Regan, Edmund represents the dark side of human nature. He hates his father, Gloucester, and the favouring brother, Edgar; he plots against them and at least temporarily achieves his purpose in discrediting Edgar. Yet when finally defeated, Edmund shows a kind of generosity in belatedly rescinding his order to have Lear and Cordelia killed.

Edmund is basically a caricature of evil, as are Goneril and Regan. But in the opening scene, his father is shown openly speaking in the coarsest and most abusive language about him. It would be surprising if any son, being treated this way, would not resent his father and seek some type of revenge. This doesn't excuse Edmund's behaviour but rather explains it. Though he's doing it in a criminal way, Edmund sees himself standing up for all people of "illegitimate" birth and the unfairness of their treatment.

6. Edgar

Like other characters and the play as a whole, Edgar is a puzzle. Commentators have noted his bewildered lack of any defence for his father in the face of Edmund's accusations. He flees, thinking the only recourse is to sham insanity and go about in the open, naked, pretending to be "Poor Tom" and repeating phrases that have their source in a political book of Shakespeare's time by the writer Samuel Harsnett. His speech and behaviour are similar to the Fool's: he speaks in riddles and either pretends to be hysterical or has temporarily gone insane. But his eventual behaviour in helping his blinded father is selfless and forgiving. When he finally avenges himself against Edmund, Edgar is now the heroic opposite of the crazed person he has made himself appear.

7. Fool

The Fool assumes the role of Lear's protector when Cordelia is banished. The Fool functions much as a chorus would in a Greek tragedy, commenting upon events and the king's actions and acting, in some ways, as the king's conscience. The Fool is the king's advocate, being loyal and honest, but he is also able to point out the king's faults as no one else can. The Fool's use of irony, sarcasm, and humour helps to ease the truth and allows him to moderate Lear's behavior. The Fool shares his master's fate, and this reinforces the impression that the Fool's purpose is to protect Lear until Cordelia can arrive to help her father. Both Cordelia and the Fool are caretakers for Lear, and when one is present, the other need not be.

Discussion

The discussion section will interpret these results in the context of the play as a whole. It will explore how each character contributes to the themes and messages of "King Lear". For instance:

Power and Authority: King Lear's initial desire for power without responsibility sets the stage for his downfall. His journey reflects the consequences of power without wisdom or justice.

Human Nature: Each character provides a unique perspective on human nature. For instance, Cordelia's loyalty and honesty contrast sharply with Goneril and Regan's deceit and cruelty.

Love and Loyalty: The contrast between Cordelia's sincere love for her father and Goneril and Regan's insincere flattery highlights the theme of love and loyalty.

Wisdom through Suffering: Many characters in "King Lear", including Lear himself and Gloucester, gain wisdom through suffering.

Conclusion

The character analysis of "King Lear" reveals the profound complexity and depth of William Shakespeare's characters. Each character, from King Lear himself to his three daughters, and the Earl of Gloucester and his sons, presents a unique perspective on human nature and societal dynamics. The transformation of King Lear from a powerful king to a man stripped of all material possessions and status, who gains insight into his own nature and that of others, forms the crux of the narrative. The themes associated with each character, such as power, loyalty, wisdom, justice, and human nature, contribute significantly to the richness of the play.

The study underscores that individuals are accountable for their own actions, stemming from their flawed judgment of character, blindness to their own shortcomings, and how these aspects collectively define their character1. The analysis also highlights how each character's journey contributes to the overarching themes of the play.

References

SparkNotes: King Lear Character Analysis

Shakespeare Learning Zone: King Lear Character Analysis

Project Work Report B.A.III (Music)

Mahatma Gandhi Arts. Science & Late N.P. Commerce College, Armori, Dist. Gadchiroli

Department of India Music

B.A. 3rd Year

Sem – VI

Project Report

2022-2023

Manoharbhai Shikshan Prasarak Mandal Armori's

Mahatma Gandhi Arts, Science & Late N.P. Commerce College,

Armori, Dist. Gadchiroli

RE-ACCEDITED BY NAAC 'A' GRADE

CERTIFICATE

Session 2022 -2023

This is to certify that the following Student of Class B.A. III of Indian Music have successfully Completed his/her project work on the topic <u>शास्त्रीय संगीतातील घराणे</u> under the guidance of Prof Prerna Lonare for the session 2022-2023.

1)Prajakta Burse

2) Divya Kshirsagar

3) Bhagyashri Kharkate

4) Achal Naitam

5) Abhishek Naitam

Prof. Prerna Lonare
Guide.

Dr. Lalsingh Khalsa
Principal

PRINCIPAL
M.G. Arts, Science &
Late N.P. Commerce College
Armori, Dist. Gadchiroli

Mahatma Gandhi Art, Science & Late N.P. Commerce College Armori Dist.: Gadchiroli

Department of Indian Music

Session :2022-23 B.A. Sem -VI

Project Work Submission

Sr No	Students names	Project Name	Stu.Signature
1	Prajakta Burse	शास्त्रीय संगीतातील घराणे	PBhurse
2	Divya Kshirsagar		D.H.Kshirsagar
3	Bhagyashri Kharkate		B.D.Kharkate
4	Achal Naitam		[illegible]
5	Abhishek Naitam		A.naitam

अनुक्रमणिका

Sr.No.	घटक	पेज नंबर
१	प्रस्तावना	
२	घराण्यांचे स्वरूप	
३	व्याख्या	
४	घराण्याचा उगम व विकास	
५	घराणा गायकीचे प्रमुख अंग	
६	घराणा संगीत कलेची आजची स्थिती	
७	संगीत क्षेत्रातील मोठ्या घराण्याचे भवितव्य	
८	शास्त्रीय संगीत क्षेत्राताला घराणा पद्धतीचे सहकार्य	
९	शास्त्रीय संगीत क्षेत्रातील प्रमुख घराणे	
	१)ग्वाल्हेर घराणा	
	२) आग्रा घराणा	
	३) पटियाला घराणा	
	४) किराणा घराणा	
	५) जयपुर घराणा	

घराण्याचा स्वरूपः-

संगीतामध्ये घरांना हा शब्द खेल गायकीच्या वेगवेगळे शैलीसाठी वापरला जातो सप्तस्वरांच्या विविध परंतु मधुर रचनांनी किंवा बंदिशांमुळे घराणे हा शब्द संगीत विश्वात आजही विशिष्ट स्थान अर्जित करून आहे घराणे याचा शब्दशः अर्थ घर असा होतो.

घरात राहणाऱ्या परिवारास किंवा घराण्यात वंशानुगत राहणाऱ्या परिवारास घराणे या नावाने संबोधले जाते घराण्यास पाश्चात विद्वान स्कूल या नावाने संबोधित करतात मराठी भाषेत घराणे या शब्दाचा दुसरा अर्थ म्हणजे रुढी. पंडित सारंग देवाने आपल्यावर संगीत रत्नाकर या ग्रंथात सुप्रदाय शब्दाचा जो प्रयोग केल्याचे आढळते याचा संबंध ही परिवार किंवा शिष्य प्रशिष्य परंपरेचरिताच आहे थोडक्यात सांगायचे झालेच तर संगीत तज्ञांच्या विशिष्ट गायन वादन अथवा नृत्य पद्धतीस घराणे म्हणता येऊ शकते.

घरात ,समाजात ,कार्यालयात ,सभेत एक विशिष्ट पद्धतीने वागायचे समाजाने नियम केले असतात व हे नियम पाडण्याची नैतिक जबाबदारी असते अशा अनेक जबाबदाऱ्यांचे मानसिक दडपण आपल्या मनावर येते हे दडपण कलेच्या प्रांतात बंडखोरी करून बाहेर पडते .हे दडपण जुगारण्याची उर्मी इतकी बळावते की त्या उर्मीतून नवनवीन मार्ग दिसू लागतात त्यातूनच नवनिर्मिती होते .खेल गायनातील घर आणि ही अशा बंधनविमुक्तीतून साखर झालेली नवनिर्मिती आहे ,कुणाला स्वरांचे सौंदर्य भावले तर कुणाला लय तालाशी खेळ करण्यात आनंद मिळाला .कुणी आला पचारीवर भर दिला तर कोणी तानबाजीवर रमले अशा वेगवेगळ्या सांकेतिक क्रियांच्या कमी जास्त मिश्रणातून जे आकर्षक रसायन तयार झाले ते घराणे होय.

घराणे शब्दाच्या काही व्याख्या

<u>पंडित बबनराव हळदणकर</u>

घराण्याचा अर्थ आनंदाने कौटुंबिक वृक्ष नसून एक गे की आहे ज्यामध्ये विशिष्ट पद्धतीने राग सादर करण्यासाठी शिस्तबद्ध नियम आणि सौंदर्याचा दृष्टीकोन आहे.

<u>प्राध्यापक कीचलु</u>

घराणा ही एक महत्त्वाची प्रशिक्षण प्रणाली आहे आणि त्यानंतर कलाकारांच्या श्रृखलेची सर्जनशीलता असते

<u>ज्येष्ठक समीक्षक प्राध्यापक मिलिंद मालेश्वर</u>

घराणे हे व्यापार मार्गदर्शकासारखे आहे ज्याचे स्वरूप विशिष्ट आणि विशेष कौशल्य आहे आणि त्यांना कुटुंबात खत घालणे म्हणजे घराणे म्हणजे वेगवेगळ्या रागांचे घर (परंपरागत बंदीशांचे भांडार) अतिशय निवडक आणि जुन्या रचना.

घराणे किंवा गायकामध्ये गायन विचार महत्त्वाचा असतो एखाद्या घराण्याचा कलाकार म्हटला की त्याने त्या घराण्याचा मूळ पुरुषांच्या आवाजाची आणि हातवारे वगैरेची नक्कल करणे अभिप्रेत नसून त्या गायकीच्या गाणे विचार त्यातील सौंदर्य मूल्य आवाजाचा लगाव या गोष्टी आत्मसात करणे अभिप्रेत आहेत.

भारतीय संगीतातील विशेषता आहे की कलाकारास आपली प्रतिभा दाखवण्याची पूर्ण संधी मिळते आणि राग आला पे नियम पाळून सुद्धा प्रतिभावंत कलाकार रागविस्ताराचे अनोखी प्रणाली निर्माण करू शकतो. स्वर लय बंदिश ह्या तीन मूलभूत संकल्पनांच्या द्वारे रागाचा एक विशाल सौंदर्य प्राप्त करण्यासाठी प्रत्येक कलाकाराची मार्ग वेगवेग असतात हे भिन्न भिन्न मार्गच घराणे समजले जातात भिन्न भिन्न विशेषता ही खालील गोष्टींवर आधारित असते.

घराण्याचा उगम व ऐतिहासिक विकास :-

जेव्हा कोणी सिद्ध कलाकार संगीताची सुंदर कलाकृती निर्माण करतो तेव्हा सर्वप्रथम तो स्वयं त्या कृतीचा समीक्षक असतो. काही अनावश्यक भाग काढून टाकने काही नवीन भाग समाविष्ट करून रसिकांच्या दृष्टीने त्या कलाकृतीची पारखी करणे इत्यादी मार्गाचा अवलंब करून तो त्या कलाकृतीस अधिकाधिक सुंदर बनवण्याचा प्रयत्न करतो. जेव्हा आपल्या कलाकृतीच्या संबंधात कलाकाराच्या मनात विश्वास निर्माण होतो तेव्हा तो ती रसिकांसमोर सादर करतो. रसिकांना जेव्हा त्या कलाकृतीने आनंद होतो तेव्हाच कलाकारस त्याचे समाधान मिळते. भिन्नभिन्न घराण्यांच्या गायकीच्या संदर्भात देखील हीच प्रक्रिया घडत असते. ह्या विषयांच्या संदर्भात सुंदर कलाकृतीच्या स्थानावर रागविस्ताराची एक नवीन शैली असे आपण म्हणू शकू आणि ही नवी शैली गुरु, शिष्य, प्रशिष्य, त्यांचे शिष्य अशी दीर्घकाळ चालत राहते. तेव्हा ती एक परंपरा बनते या परंपरेला ती जिथे निर्माण झाली त्या गावाचे नाव किंवा ज्यांनी ते निर्माण केली संस्थापकाचे नाव दिले जाते अशा प्रकारे घर आणि निर्माण होतात.

धृपद ,धमाराची लोकप्रियता १८व्या शतकात संपली आणि ख्याल गायनाची लोकप्रियता वाढली. खेल गायनाच्या प्रभावात भारतात राज्य नैतिक सामाजिक आणि आर्थिक परिचयातील क्रांतिकारी परिवर्तन झाले. तर भारतात मोगल सत्तेवर आले आणि दक्षिणेत मराठ्याची राजसत्ता पूर्णपणे नष्ट झाली. इंग्रजांचे अधिराज्य संपूर्णपणे भारतावर कायम झाले इंग्रजी शासक भारतीय कलांकडे आणि शास्त्रांकडे आपलेपणाने बघत नसल्याने शासनाकडून कुठल्याही प्रकारचे उत्तेजन भारतीय शास्त्र आणि कलाकारास मिळाले दुपारस्त झाले. राजश्री सुटल्यावर अनेक उद्योजक भारतीय शास्त्रास आणि कलाकारास मिळणे दुरापास्त झाले राजश्री सुटल्यावर अनेक गायक वादक नर्तक बेकार झाले आणि आश्रयासाठी इकडे तिकडे भटकू लागले सौभाग्याने भारतात अनेक लहान मोठी संस्थान इंग्रजांच्या मांडली की खाली स्थिर राहिली या संस्थानात अनेक गायक वादक आणि नर्तकांना आश्रय मिळाला. ग्वालियर जयपुर इंदोर बडोदा देवास रेवा इ. संस्थाने संगीताची सुप्रसिद्ध केंद्रे बनली. त्यावेळेस अधिकांश कलाकार मुस्लिम होते. त्यांनी आपल्या कलेचे प्रथमता आपल्या किंवा जवळच्या नातेवाईकास शिकविले त्यामुळे अनायसेच भिः घराणे निर्माण होण्यास मदत झाली हिंदू लोकही संगीत शिकण्यात झाले व त्या त्या घराण्याचे प्रतिनिधित्व करू लागले. २०व्या शतकाच्या दुसऱ्या तिसऱ्या दशकांनंतर काही परिस्थिती अत्यंत वेगाने बदलू लागली आकाशवाणी, दूरदर्शन, रेकॉर्ड प्लेयर, रेकॉर्डर, यामुळे दिवसा केव्हाही राग संगीत ऐकण्याची सुविधा प्राप्त झाली

16 शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत भारतीय संगीतात घराणे या शब्दाचा कुठेही उल्लेख सापडला नाही.धृपद - धमाराच्या उत्कर्ष काळात घराण्याचा आरंभ झाला. त्यावेळी ध्रुपद गायकीच्या

वेगवेगळ्या पद्धतीला वाणी या नावाने संबोधत असत. सम्राट अकबर च्या दरबारात चार प्रसिद्ध संगीततज्ञ होते. 1) तानसेन (गौडब्राह्मण). 2) बृजचंद ब्राह्मण (डागुर गावाचे रहिवासी). 3) श्रीचंद राजपूत (नौहार गावचे रहिवासी). 4) राजा संमोहन सिंह लिनक (खंडहार गावाचे रहिवासी). अशी त्यांची नावे होती. तानसेन हा गौंड ब्राह्मण असल्याने त्याच्या वाणीला म्हणजेच गायन शैलीला गौंडीयवाणी किंवा गोबरहार वाणी असे नाव मिळाले. श्रीचंद राजपूतच्या वाणीला गायन शैलीला नौहारवाणी असे नाव मिळाले. बृजचंद ब्राह्मणाच्या गायन शैलीला डागुरवाणी म्हणू लागले तर राजियसंमोहन सिंहाच्या वाणीस खंडहार वाणी म्हणू लागले. वाद्नामध्ये या शैलीनाच बाज असा शब्द वापरतात. बाज आणि बानी यापेक्षा घराणे किंवा गायकी ही एक व्यापक संकल्पना मानायला हवी. विशिष्ट रीत किंवा पद्धत अवलंबने याला बानी किंवा बाज म्हणता येईल. जी गायकी म्हणून संबोधली जाते घराणे किंवा गायकीमध्ये गानरीतीपेक्षा गाणं विचार महत्त्वाचा असतो. किराणा घराणे असे म्हणताना किराणा गायकीची पद्धत यापेक्षा किराणा गायकीचे विचार हे महत्त्वाचे ठरतात.

<u>घराणा गायकीचे प्रमुख अंग</u>

१)रागाची बंदिश

२)आवाज लावण्याचा ढंग

३)राग विस्तार अथवा आलापचारी

४) काल तसेच बोलताना प्रयोग

५)ताल आणि लयकारी

६)रागांची निवड

वरील अंगांचा विस्तार भिन्न भिन्न घराण्यात भिन्न प्रकारांनी केला जातो आणि तीच त्या घराण्याची विशेषता असते प्रा. अशोक रानडे यांच्या मतानुसार वर्तमान काळातील सर्व घराण्यांचे विभाजन दोन भागात केले जाऊ शकते त्यातील एका घराण्यास यांनी विस्तारवादी घराणे असे नाव दिले आहे. यामध्ये गायन राग विस्तार शिडी प्रमाणे अर्थात एक एक स्वर वरती चढत जाण्याच्या क्रियेने करतात. दुसऱ्या भागात येणारे घराणे म्हणजे तीवरीकरणवादी यामध्ये राग विस्तार करताना एकेका स्वरांवर दीर्घ काळापर्यंत थांबून त्या स्वरावर अनेक छोट्या मोठ्या स्वर समूहांनी गात गात मग वरच्या स्वराच्या दिशेने जातात. संगीत विद्वान मा श्री वामनराव देशपांडे यांनी आपल्या घरंदाज गायकी या पुस्तकात घराण्याचे विभाजन अतिशय भिन्न पद्धतीने केले आहे त्यांच्या दृष्टिकोनानुसार स्वर आणि लय यांना दोन ध्रुव मानले जाते त्यातील एक अंग लयीप्रमाणे म्हणजे लय प्रधान घराने तर एक अंग स्वराकडे त्यामुळे स्वरप्रधान घराणे असे संबोधले जाते.

संगीत कलेची आजची स्थिती

२० व्या शतकाच्या प्रारंभापासून पुन्हा एकदा संगीतकलीच्या प्रगतीस सुरुवात झाली. स्व. पं. दिगंबर पलूसकर, आणि स्व. पं. विष्णू नारायण भातखंडे या दोन महापुरुषांच्या अथक प्रयत्नांमुळे लवकरच संगीत कलेस उच्च आणि सुशिक्षित समाजात मानाचे स्थान मिळू लागले. सामूहिक संगीताचे शिक्षण घेण्याचा प्रयोगही यशस्वी झाला. देशातील मोठमोठ्या शहरात या दोन श्रेष्ठ व्यक्तींच्या मार्गदर्शनाखाली संगीत विद्यालय स्थापन होऊ लागली. या विद्यालयातून हजारो विद्यार्थी संगीत शिकू लागले आणि देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर तर हा प्रगतीचा आलेख आणखी वरवर जाऊ लागला. शाळा आणि महाविद्यालयातून संगीताच्या अभ्यासक्रमचा समावेश केला गेला. या सर्व गोष्टींनी संगीताचा प्रसार विस्तृत प्रमाणावर झाला. परंतु संगीत विषयाच्या अथांग ज्ञानापर्यंत पोहोचून ती कला पचविण्याची वृती मात्र कमी होऊ लागली. रसिक आणि कानसेन (श्रोते) यांची संख्या अमर्याद वाढू लागली पण श्रेष्ठ कलाकार निर्माण होण्याचा वेग मात्र कमी होऊ लागला. घरंदाज शिक्षणपद्धतीवर यामुळे एक आघात झाला.

संगीत क्षेत्रातील मोठ्या घराण्यांची भवितव्य

याविषयी अनेक मतभेद आहेत. काही लोकांच्या मते घराणी ही भविष्यकाळातदेखील निश्चित राहतील तर काही लोकांचे मत याच्या याच्या नेमके उलट आहे. भविष्यकाळात घराण्याचे अस्तित्व नसेल असे काही जणांना वाटते. घराणी कायम स्वरूपात राहण्यासाठी ज्या ज्या गोष्टी आवश्यक असतात त्या आज मिळण्यात फार अडचणी येत आहेत.

घराणी हवीच कशाला असे म्हणणारा एक मोठा वर्ग आता निर्माण होत आहे. तोंडे व आकार गाऊन घराण्याचे नाव बदनाम करणारे गायकही ही कमी नाहीत. ज्याप्रमाणे चारोळ्यात आनंद घेणाऱ्यांना महाकाव्यनिरर्थक वाटते किंवा चुटके आणि विनोद करणाऱ्यांना ज्ञानेश्वरी अवास्तव वाटते त्याप्रमाणे काहींना शास्त्रीय संगीत व त्यातली घराणी, त्यासाठी अनेक वर्षाचा रियाज हे सारे निरर्थक वाटते आजचे युग इंस्टंट आहे. चार आठवड्यात टी व्ही वर गुरुपरंपरा शिकवणारे आणि दोन महिन्यात आयडॉल बनणाऱ्यांना घराण्यातील कलात्मक आणि सौंदर्यवाद पचणी पडणे अशक्य आहे. गुलाम अलीच्या दोन गजला गाऊ शकणारे एका रात्रीतून गजल सम्राट होतात परदेशात चार दोन नातेवाईकांसमोर कार्यक्रम करणारे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे गायक ठरतात. त्यांना १२-१२ वर्ष घराण्याची साधना करणारे गायक निर्बुद्ध वाटले नाही तरच नवल!

पूर्वीची घर आणि टिकलीच पाहिजेत असा आग्रह धरणेही चुकीची आहे. मात्र त्यात काय सौंदर्य आहे? असे उपहासाने म्हणणेही अयोग्य आहे. एकच रागाचा वेगवेगळ्या घराण्यात वेगळ्या पद्धतीने विचार केलेला असतो त्यामुळे एखादा राग वेगवेगड्या घराण्यांच्या गायकांकडून ऐकतांना वेगळा आनंद मिळतो. एखादा कलाकार त्या रागाची आलापी खुलवतो तर एखाद्या घराण्यात बोलआलापी आणि बोलतानांचा रंग दिसतो. एखाद्या घराण्यात सरळतानांच्या लड्या उलगडतात तर दुसऱ्या गायकीत बालपेचाच्या तानातून रागाची घट्ट वीण रसिकांना भुलवून टाकते. प्रत्येक क्षणाला नवा आनंद देत रसिकांना 'राग' मय करण्याचे सामर्थ्य घराण्यांम आहे. म्हणून घराण्याचा सूक्ष्मतेने अभ्यास व्हायला हवा. इतर घराण्यात आपल्या गायकीशी जुळणारे प्रकार व पद्धत, आपल्या गायकीत मिसळून मैफिलीची लज्जत नक्कीच वाढवता येते. कुमारगंधर्व, किशोरी अमोनकरांसारख्या सृजनशील कलाकारांना हे मार्ग गवसले म्हणून त्यांच्या गायनाने घराण्यांच्या चौकटी रुंदावल्या. भविष्यात घराण्यांना गरज आहे ती अशा सर्जनशील प्रभावांची

संगीतातील घराण्याची सहकार्य

संगीताच्या क्षेत्रात घराण्यांचे सहकार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. १८ व्या शतकाच्या कालखंडात मोगलांची सत्ता नष्ट झाली. दक्षिणेतील मराठ्यांच्या साम्राज्य काही शेवट झाला. पूर्ण भारतावर इंग्रजांचा अंमल सुरु झाला. इंग्रज राजकर्त्यांना भारतीय शास्त्र आणि कलेत रस नसल्याने त्या कलांचा राजाश्रय सुटला आणि या शतकात भारतीय संगीताची अवस्था फार वाईट झाली. या काळापासून ते २०व्या शतकाच्या प्रारंभीपर्यंत म्हणजे जवळ जवळ १००-१५० वर्षांचा हा काळ संगीताच्या दृष्टीने काळे युग (कृष्णखंड) म्हणावा लागेल. इंग्रजांची राज्य करण्याची पद्धती पाहून भारतातील सुशिक्षित समाज अत्यंत प्रभावीत झाला. त्यापैकी काही लोक तर, इंग्रज राजवट आली हे बरे झाले असे समजू लागले आणि केवळ इंग्रजांच्या विचारसरणीचे अनुकरण करायचे म्हणून आपलेच काही सुशिक्षित भारतीय लोक आपल्याच संगीतास नावे ठेवू लागले आणि मग अशा परिस्थितीत ही कला नाहीशी होते की काय अशी भीती वाटू लागली. या अत्यंत कठीण परिस्थितीत वेगवेगळ्या संस्थानात राज्य करीत असलेले काही गुणवान कला सक्त राजे आणि दरबारात आश्रयाला राहिलेले श्रेष्ठ गायक यांनीच खऱ्या अर्थाने संगीत कलेचे जतन केले. प्रत्येक संस्थानातील श्रेष्ठ दरबार गायक आणि त्यांचे शिष्य यामुळे संगीताच्या परंपरा निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. या परंपरांनाच पुढे 'घराणी' म्हणून ओळखले जाऊन वेगवेगळी नावे मिळाली. या घराण्यांमध्ये संगीताचे शिक्षक हे गुरु शिष्य या पद्धतीनेच दिले जाते. त्यामुळे प्रत्येक घराण्याची परंपरा दीर्घकाळापर्यंत चालू राहते.

संगीताच्या क्षेत्रात घराण्यांनी दिलेले सहकार्य खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१)संगीताच्या कठीण काळात घराण्यांनी संगीतकलेस जपले.

२)गुरुशिष्य पद्धतीमुळे संगीत शिक्षणाचा दर्जा वाढण्यास मदत झाली.

३)रागविस्ताराच्या विविध पद्धतीत फारसे बदल न होता दीर्घ काळापर्यंत जशाच्या तशा राहिल्या.

४)संगीताचे शिक्षण घेण्यासाठी घराणी ही अत्यंत उपयुक्त ठरली कारण त्या काळात संगीताचे शिक्षण घेण्याचा दुसरा कुठलाही मार्ग उपलब्ध नव्हता

.

घराण्यांचे संस्थापक व घराण्याची वैशिष्ट्ये

वर्तमान काळात ख्याल गायकीची मुख्य ५ घराणी आहेत.

१) ग्वाल्हेर, २) आग्रा, ३) पटियाला, ४) किराणा, ५) जयपूर घराणे.
या घराण्यांची संक्षिप्त विवरण खालील प्रमाणे.

..................१) ग्वाल्हेर घराणे ....

हे ख्याल गायकीचे पहिले मूळ घराणे मानले जाते हे सर्व जुने घराणे असून चौरंगी व चौसोपी गायकी बद्दल प्रसिद्ध आहे. स्वःनथन परिबक्ष हे या घराण्याचे प्रवर्तक मानले जातात. त्यांना कादरबक्ष आणि परिभशबक्ष हे दोन पुत्र होते. हस्सु खाँ, हद्दू खाँ, आणि नथ्थू खाँ, अशी त्यांची नावे होती हे सर्व कलाकार ग्वालियर दरबारात आश्रित होते हीच परंपरा पुढे श्री वासुदेव जोशी बाळकृष्ण बुवा इचलकरंजीकर रहिमत खाँ, महंमद खाँ, पंडित विष्णू दिगंबर पलूसकर, पंडित अनंत मनोहर जोशी, आणि त्यांचे शिष्य यांनी चालविली. ग्वालियर घराण्याच्या दुसऱ्या शाखेत शंकरराव पंडित, श्रीकृष्णराव पंडित, निसार हुसेन खाँ, रामकृष्ण बुवा वझे, व पंडित गजाननराव जोशी, हे दर्जेदार गायक तयार झाले

ग्वाल्हेर घराण्याची वैशिष्ट्येः

१)सर्व घराण्याची जन्मदात्री गंगोत्री आहे

२)ग्वालियर मध्ये काही बदल व परिवर्तन करून इतर घराणे निर्माण झाली. हे बदल स्वराचे तसेच लयीचे व लयकारीचे होते.

३)या घराण्यात बडे ख्याल व छोटे खेलाच्या बंदिशीची से रेलचेल आहे. म्हणजे भरपूर बंदीशांचा साठा आहे.

४)फक्त प्रचलित राग गाण्याची पद्धत आहे. अप्रचलित बहार, मालगुंजी, मालश्री, वगैरे) जवळजवळ नगण्य आहे.

६)द्रुपद अंगाने गायले जाणारे ख्याल.

७)दोषपूर्ण आणि मोकळ्या आवाजाची गायची. ७) प्रचलित आणि संपूर्ण जातीचे राग गाण्याकडे कल.

८)केवळ त्रितालट हाय मध्येच गायले जात नाही तर तिलवाडा, झुमरा, आडाचौताल, असेही अनेक तालात रचना व ख्याल गायले जातात, हे खास वैशिष्ट्य आहे.

९)झुमरा, तिलवाडा, एकताल, त्रिताल, झपताल इत्यादी प्रचलित तालांमध्ये गायन.

१०)बंदीशींना अधिक महत्त्व.

११)बडाख्यालाची लय मध्यलयीकडे झुकणारी.

१२) रागामुळे रागाचा परिचय झटीची प्रत्यय मिळतो.

१३)आलाप, बोलआलाप,बोलतान, तान अशी रागाची क्रमाने बढत होते,विस्तार होते.

१४)रागविस्तारात बेहलाव्यांचा प्रयोग.

१५)गमकांचा प्रयोग व रचनावैशिष्ट्य.

१६)सरळ आणि सपाट तानांचा प्रयोग.

१७)बोलतानामध्ये लयकारी चा उपयोग.

..........................आग्रा घराणे..........................

आग्रा घराण्याचा ग्वाल्हेर घराण्याची विशेष संबंध आहे. त्यामुळे या दोन्ही घराण्याच्या गायन पद्धतीत बरीच समानता आहे या घराण्याचे संस्थापक हाजी सूजन हे मानले जातात नंतर या घराण्याचा प्रचार घग्गे खुदाबक्ष यांनी केला. घग्गे खुदाबक्ष काही दिवस वाल्हे हर घराण्याच्या हद्दु खॉं, हिस्सा खॉं, यांच्याकडे संगीताची तालीम घेत होते. नंतर ते आग्रा येथे गेले या घराण्यात उस्ताद फैयाज खान, शेराफत हुसेन, लताफत हुसेन, विलायत हुसेन, खादीम हुसेन, इत्यादी प्रसिद्ध गायक होऊन गेले. उस्ताद फैयाज खॉं हे या घराण्याचे सर्वश्रेष्ठ कलाकार मानले जातात.

आग्रा घराण्याची वैशिष्ट्ये

१) धृपद धमारशी मिळणारी गायक.

२) धृपदाप्रमाणे ख्याल गाताना 'नोम'-'तोम' मध्ये गायन किंवा तालविरहित आलापांचे गायन.

३)ख्यालव्यतिरिक्त धृपद आणि धमार गायनात प्राविण्य.

४)राग विस्तार करताना आकारापेक्षा बोलआलापिणे गाण्यास प्रधानता.

बोल- ताना है गायनाचे वैशिष्ट्य बोलतानाचा अधिक प्रयोग होते.

५)तानांमध्ये बोजदार ढंग व स्पष्टता.

६)स्थायीच्या दुसऱ्या ओळीचा अधिक विस्तार.

७)राग- विस्तारात शुद्धतेवर अधिक लक्ष.

८)बंदीशीच्या ढंगदार प्रस्तुतीवर अधिक लक्ष.

१०)लय, ताल यावर प्रभुत्व.

११)आकर्षक तिहाई व अचूक सम.

१२)मोकळा परंतु जवारीदार आवाज.

ढाला सूर, अती आक्रमक मृदुता कमी.

१३)भावविभोर गाणे, अनावश्यक बलाचा प्रयोग.

१४)एकारांतात आवाजाचा लगाव.

१५)भुंग्याप्रमाणे आवाजाची निर्मिती.

१६)गाताना जबड्याचा प्रयोग अधिक.

,,,,,,,,,,,,,,,,पटियाला घराणा,,,,,,,,,,

पटीयाला घराणं हे दिल्ली घराण्याचीच एक उपशाखा आहे अस मानतात "आलू-फट्टू" (अली बक्ष आणि फते अली खान) ह्यांनी हे घराणे नावारूपास आणले. उस्ताद बड़े गुलाम अली खानसाहेबांनी हे घराणं जास्त प्रसिद्ध केल त्यांच्या तीन सप्तकात फिरणाऱ्या आवाजाचा ह्या घराण्याच्या शैलीवर खूप प्रभाव आहे. जबरदस्त सुसाट ताना आणि खालून वर जावून परत विजेच्या वेगाने खाली येणारी "सपाट तान" हे ह्या घराण्याचे वैशिष्ठ्य आहे. तसच कमी लयीत "गमाकेच्या" अंगाने ताना घेतल्या जातात. पुन्हा एकदा ह्याही घराण्यात बोल-तानांच्या आधारे लयकारीला महत्व आहे. भावसंपन्न गायन हा ही ह्या घराण्याचा अविभाज्य घटक आहे. त्यामुळे ठुमरी गायनाला ह्या घराण्यात महत्व आहे. खूपदा हृया घराण्याच्या गायकीत अधिष्ठान आणि सौंदर्यानुभव कमी आहे अशी टीका होते. मालकॉस, भूप, गुणकली, मेघ-मल्हार सारखे राग ह्या घराण्याशी जोडले जातात. बड़े गुलाम अली खानसाहेब, अजोय चक्रवर्ती, परवीन सुल्ताना हे ह्या घराण्याचे प्रसिद्ध गायक. पुढील लिंकवर टिचकी मारून तुम्ही बड़े गुलाम अली खान साहेबांचा राग बागेश्रीतील तराणा ऐकू शकता, कसबदार तानाचा प्रत्यय ह्या गाण्यातून येतो.

<u>पटियाला घराण्याची वैशिष्ट्य</u>

……………………किराणा घराणा……………

किराणा घराण्याची वैशिष्ट्ये

१) आलापप्रधान गायकी.

२) अत्यंत भावपूर्ण पद्धतीने स्वरांचे लगाव.

३) गायन सौंदर्यसृष्टीचा खूप विचार केलेला दिसतो.

४) स्वरगुंजन निर्माण करणे व गुंफणे हे मुख्य वैशिष्ट्य.

५) स्वरगुंजन करण्यासाठी साधारणपणे विलंबित एकतालामध्ये बडेख्याल गातात.

६) स्वरांचे पुष्पगुच्छ करण्यास शिकवितात.

७) स्वरांची मजा घेत घेत गाणे जणू काही स्वरांची भूल श्रोत्यास देणे.

८) कृत्रिम पद्धतीने आवाज लावण्याची पद्धत.

९) एक- एक स्वराने आलापाची बढत करतात.

१०) ख्यालावर ठुमरी अंगाचा प्रभाव.

११) आवाजाची तयारी उत्तम करून घेतात.

१२) बिनशैलीचा गायनात अधिक प्रभाव असतो.

१३) अतिविलंबित लयितिला गायकी.

१४) भिन्नभिन्नतालांचा प्रयोग गायनात कमी.

१५) गायनात लयकारीचा अभाव.

..............जयपुर घराणा..............

जयपुर घराण्याचा जन्म १२५ वर्षांपूर्वी झाला. या घराण्याचे आद्यसंस्थापक मोहम्मद अली खाँ हे होते. काही लोकांच्या मते मन रंग हे या घराण्याची संस्थापक होते असे सांगितले जाते मोहम्मद अलीचे पुत्र आसिफ अली खाँ, एक सुप्रसिद्ध गायक होते या घराण्याच्या शिष्य परंपरेत जी. एन. गोस्वामी, मुस्ताक अली, हे विशेष प्रसिद्ध झाले.

या घराण्याच्या आलिया फत्तू आणि अल्लादिया खाँ यांनी दोन वेगवेगळ्या गायनशैलींना जन्म दिला. आलिया आणि फत्तु यांनी निर्मिती घेतल्या गायन शैलीस पटियाला घराणे हे नाव मिळाले आणि अल्लादिया खा यांनी मात्र जयपूर घराणे हे नाव कायम ठेवले परंतु त्यामुळे या घराण्यांच्या गांजलीत मात्र भरपूर फरक पडला अल्लादिया खा १८९१ मध्ये महाराष्ट्रात येऊन स्थायिक झाले अल्लादिया खा आणि त्यांचे बंधू हैदर खान हे उच्च कोटीचे गायक होते अल्लादिया खा यांना मंजीखाँ आणि भुर्जीखाँ हे दोन पुत्र होते. हे दोघे श्रेष्ठ दर्जेचे गायक होते अल्लादिया खाॅ साहेब यांच्या शिष्यांपैकी भास्करबुवा बखले, केसरबाई केरकर, मोगुबाई कुर्डीकर, शंकरराव सरनाईक हे गायक विशेष प्रसिद्ध पावले

जयपूर घराण्याची वैशिष्ट्ये

१) गीताची लहान बंदीश.

२) प्रतिभासंपन्न आणि अवघड गायकी.

३) नैसर्गिक व अत्यंत मोकळा आवाज लावण्याची पद्धत, अकृत्रीमता.

४) तंत अंगाची गायकी.

५) जबड्याचा प्रयोग अधिक.

६) काही काळ गेल्यावर स्वरूप दृग्गोचर होतो.

७) जोडीदार गाण्यावर भर

८) मिंडकाम कमी.

९) बंदीशीच्या अंगाने विस्तार.

१०) बोलअंगाने गायन अधिक व जलद आलाप.

११) आवाजाच्या लगावाची एक खास पद्धती, आकारयुक्त लगाव.

१२) वक्र आणि अवघड आलाप- तानांचा प्रयोग.

१३)अनाघाती उठाव- बलपेंचदार.

१४) दीर्घ दमसासाच्या ताना.

१५) सम्याची अचूकता.

१६) अध्यात्रीताल या गायकीला पोषक.

१७) शिकवायला अत्यंत अवघड गायकी.

१८) टप्पा अंगाच्या वक्र गतीच्या ताना.

१९) लयकारीत विषम प्रमाणाची लय.

२०) एकूणच संपूर्ण गायकीवर कठीन लयकारीचा प्रभाव जास्त.

संगीत क्षेत्रातील मोठ्या घराण्यांची भवितव्य

याविषयी अनेक मतभेद आहेत. काही लोकांच्या मते घराणी ही भविष्यकाळातदेखील निश्चित राहतील तर काही लोकांचे मत याच्या याच्या नेमके उलट आहे. भविष्यकाळात घराण्याचे अस्तित्व नसेल असे काही जणांना वाटते. घराणी कायम स्वरुपात राहण्यासाठी ज्या ज्या गोष्टी आवश्यक असतात त्या आज मिळण्यात फार अडचणी येत आहेत.

घराणी हवीच कशाला असे म्हणणारा एक मोठा वर्ग आता निर्माण होत आहे. तोंडे व आकार गाऊन घराण्याचे नाव बदनाम करणारे गायकही ही कमी नाहीत. ज्याप्रमाणे चारोळ्यात आनंद घेणाऱ्यांना महाकाव्यनिरर्थक वाटते किंवा चुटके आणि विनोद करणाऱ्यांना ज्ञानेश्वरी अवास्तव वाटते त्याप्रमाणे काहींना शास्त्रीय संगीत व त्यातली घराणी, त्यासाठी अनेक वर्षाचा रियाज हे सारे निरर्थक वाटते आजचे युग इंस्टंट आहे. चार आठवड्यात टी व्ही वर गुरुपरंपरा शिकवणारे आणि दोन महिन्यात आयडॉल बनणाऱ्यांना घराण्यातील कलात्मक आणि सौंदर्यवाद पचणी पडणे अशक्य आहे. गुलाम अलीच्या दोन गजला गाऊ शकणारे एका रात्रीतून गजल सम्राट होतात परदेशात चार दोन नातेवाईकांसमोर कार्यक्रम करणारे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे गायक ठरतात. त्यांना १२-१२ वर्ष घराण्याची साधना करणारे गायक निर्बुद्ध वाटले नाही तरच नवल!

पूर्वीची घर आणि टिकलीच पाहिजेत असा आग्रह धरणेही चुकीची आहे. मात्र त्यात काय सौंदर्य आहे? असे उपहासाने म्हणणेही अयोग्य आहे. एकच रागाचा वेगवेगळ्या घराण्यात वेगळ्या पद्धतीने विचार केलेला असतो त्यामुळे एखादा राग वेगवेगड्या घराण्यांच्या गायकांकडून ऐकतांना वेगळा आनंद मिळतो. एखादा कलाकार त्या रागाची आलापी खुलवतो तर एखाद्या घराण्यात बोलआलापी आणि बोलतानांचा रंग दिसतो. एखाद्या घराण्यात सरळतानांच्या लड्या उलगडतात तर दुसऱ्या गायकीत बालपेचाच्या तानातून रागाची घट्ट वीण रसिकांना भुलवून टाकते. प्रत्येक क्षणाला नवा आनंद देत रसिकांना 'राग'मय करण्याचे सामर्थ्य घराण्यांमध आहे. म्हणून घराण्याचा सूक्ष्मतेने अभ्यास व्हायला हवा. इतर घराण्यात आपल्या गायकीशी जुळणारे प्रकार व पद्धत, आपल्या गायकीत मिसळून मैफिलीची लज्जत नक्कीच वाढवता येते. कुमारगंधर्व, किशोरी अमोनकरांसारख्या सृजनशील कलाकारांना हे मार्ग गवसले म्हणून त्यांच्या गायनाने घराण्यांच्या चौकटी रुंदावल्या. भविष्यात घराण्यांना गरज आहे.

Project Work Report B.A.III (Home Economics)

MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE & LATE N.P. COMMERCE COLLEGE,

ARMORI, DIST. GADCHIROLI.

Department of Home Economics

BA-III year

(SEM-VI)

PROJECT

On

"SOCIAL DEVELOPMENT"

Session 2022-23

MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE & LATE N.P. COMMERCE COLLEGE, ARMORI, DIST. GADCHIROLI

CERTIFICATE

This is to certified that the following student of class: **B.A. III year (Sem-VI)** of Home-Economics have successfully completed his/her project work on the topic "Social Development under the of **Prof. Vibhavari Nakhate** for the following session 2022-2023.

1. Nisha Mukteshwar Komalwar
2. Payal Ramdas mohanda
3. Mahima Ramdas narote
4. Achal narote
5. Snehal pathar

Prof. Vibhavari Nakhate Guide	Dr. Lalsingh Khalsa Principal

PRINCIPAL
M.G. Arts, Science &
Late N.P. Commerce College
ARMORI, Dist. Gadchiroli

STUDENT's LIST

Sr. No.	STUDENT'S NAME	SIGN
1.	Nisha Mukteshwar Komalwar	
2.	Payal Ramdas mohanda	
3.	Mahima Ramdas narote	
4.	Achal prabhakar narote	
5.	Snehal Prakash Pathar	

Nisha M. Komalwar

Payal R. Mohanda

Achal P. Narote

Mahima R. Narote

Snehal P. Pathar

सामाजिक विकास

अनुक्रमणिका

अनु.क्र.	सामाजिक विकास
1.	प्रस्तावना
2.	व्याख्या
3.	सामाजिक विकासाचे महत्व
4.	.सामाजिक विकासाचे उद्देश
5.	सामाजिक विकासाचे स्वरूप
6.	बालकांच्या सामाजिकता व त्या करीता आवश्यक असलेले घटक
7.	उपाययोजना
8.	निष्कर्ष
9.	प्रश्नावली

1.प्रस्तावना

मानव समाजशील आहे. समाजात राहूनच आपल्या गरजा भागविणे आणि विकास सध्या करणे शक्य आहे. समाजशिवाय मानवी प्राण्याचे खऱ्या अर्थाने अस्तित्वच नाही असे म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रत्येक समाजाच्या अपेक्षा वेगवेगळ्या असतात व त्यामुळे एका समाजात जे मान्य आहे ते दुसऱ्या समाजात मान्य होईलच असे नव्हे.

मुले-मुली लहान असताना त्यांच्याकडून वागणुकीची विशेष अपेक्षा नसतात. मुली प्रथम जरी मुलांसारख्या वागल्या तरी त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. परंतु मुली जश्या मोठ्या होतात तशी त्यांच्याकडून योग्य वागणूक अपेक्षित असते.

2, व्याख्या

1) सामाजिक संबंधामध्ये परिपक्वता म्हणजे सामाजिक विकास होय.

2)सामाजिक अपेक्षेनुसार वागणूक करणे म्हणजे सामाजिक विकास होय.

1) प्रत्येक समाजाच्या काही ठरावीक चालीरीती असतात त्यानुसार त्या समाजात राहणाऱ्या व्यक्तींची वागणूक असावी अशी अपेक्षा असते.

3.सामाजीक विकासाचे महत्व

1) 'स्व' ची संकल्पना तयार होण्याच्या दृष्टीने महत्व-

दोन ते सहा या वयोगटातील बालकांच्या सामाजिक विकासाचे महत्वपूर्ण पैलू म्हणजे बालकांच्या सामाजिकरणाच्या कक्षा विस्तारायला लागतात.

2)शिस्त आणि सभ्यता पाळण्यास शिकण्याचा दृष्टीने महत्वपूर्ण करते-

कुटुंब ,समाज,नर्सरी शाळा यांच्याशी संबंध विस्तारित झालेला असतो.कुटुंब हे सामाजिक विकासाचा पाया आहे तर नर्सरी स्कूल हे बालकाच्या सामाजिक विकासाचे प्रशिक्षण केंद्र आहे.

3) समूहवर्तन आणि आंतरक्रिया करण्याच्या दृष्टीने महत्त्व-

अर्भकावस्थेपासून शैशावस्थेपर्यंत बालक जास्त आत्मकेंद्री असते.घरातील वातावरणात बालक केंद्रस्थानी असते. पूर्व प्राथमिक शाळेमध्ये बालकाला वेगळा अनुभव येतो . त्यामुळे घरातून बाहेर पडलेले हे बालक शाळेत रुळायला वेळ घेते.

4)बरोबरीच्या मुलांबरोबर होणारी आंतरक्रिया आणि सामाजिक समायोजन साधनांच्या दृष्टीने महत्त्व-

बरोबरीच्या मुलांमध्ये मुले खेळीमेळीच्या वातावरणात जसे राहतात तसेच स्पर्धात्मक वातावरणामुळे दोन गटात भांडणे होतात.

5) सांस्कृतिक, सामाजिक दर्जा आणि आंतरक्रिया-

जी बालके एकाच भागात राहतात आणि ज्यांच्या मूल्यांमध्ये समानता असते अशी समवयस्क मुले आपला गट तयार करतात.

4.सामाजिक विकासाचे उद्देश

1)सामाजिक वृत्ती तयार करणे.

2) इतरांमध्ये मिसळण्यास आवडणे ,सामाजिक कार्यांमध्ये सक्रिय भाग घेणे.

३)समाजीकतेमध्ये सामाजिक मान्यता ह्याला अधिक प्राधान्य दिले जाते.

4)समाजाने मान्य केलेल्या वागणुकीनुसार आपली वर्तणूक घडविणे.

5)समाजातील एखाद्या व्यक्तीचे स्थान घेऊन त्याप्रमाणे वागले पाहिजे. उदा. डॉक्टर व कंपाउंडर,शिक्षक व विद्यार्थी.

5.सामाजिक विकासाचे स्वरूप

बालपणातील समाजातील विकास

तीन-चार वर्षाच्या मुलांना भाषा अवगत होत असल्यामुळे बरीच सामाजिक होतात ह्या वयात मुलांना लहानसहान गोष्टींचं हसू येते.दोन वर्षाचे मूल एकटे हसते पण तीन-साडेतीन वर्षाच्या मुलांना इतरांबरोबर हसणे आवडते. मुलांना बैठे खेळ आवडत नाही. त्यांना मारपीटीचे खेळ खेळावयास आवडतात. गमतीजमितीची कुस्ती खेळणे, एकमेकांना ढकलणे असे खेळ आवडतात.

तीन-चार वर्षाच्या मुलांमध्ये चढाई करणे, दुसऱ्यावर विजय मिळविणे, ही लक्षणे आढळून येतात. आपला मोठेपणा प्रकट करण्याच्या दृष्टीने देखील मूल दुसऱ्यावर चढाई करते.

6.बालकाच्या सामाजिकता व त्यासाठी आवश्यक असलेले घटक

1) वैयक्तिक अनुभव-

मुलांमध्ये सामाजिकता यावी म्हणून लहानपणापासून मुलांना योग्य शिक्षण द्यावे लागते. अगदी लहानपणी मूल क्रियेशून्य असते.मूल दुसऱ्यावर अवलंबून असल्यामुळे लहानपणापासून दुसऱ्या व्यक्तीशी संबंध येऊ लागतो व ह्या सहवासामुळे मुलांना त्या व्यक्तीविषयी प्रेम वाटू लागते.

2)संधी

एखादे मूल किती प्रमाणात सामाजिक बनले हे त्याला मिळणाऱ्या संधीवर अवलंबून आहे. लहानपणापासून मुलांना शेजाऱ्यामध्ये,लहान -मोठ्या मंडळींमध्ये मिसळण्याची संधी मिळाली पाहिजे.

3)प्रेरणा-

सामाजिक वाढ होण्यासाठी मुलांना योग्य प्रकारची प्रेरणा मिळाली पाहिजे. त्याकरीता मुलांचा इतरांशी संबंध कशा तऱ्हेने येतो व त्याचा कसा प्रभाव पडतो हे महत्वाचे आहे.

इतर लोकांशी संबंध आला असता जर त्यापासून मुलाला आनंद प्राप्त होत असेल तर इतरांशी संबंध जोडले पाहिजेत असे वाटेल.

4) मार्गदर्शन-

मुलांना योग्य प्रकारची संधी देणे व सामाजिकता यावी म्हणून प्रेरणा निर्माण करणे हे जसे आवश्यक आहे. तसेच सामाजिकता टिकवून ठेवण्यासाठी योग्य प्रकारचे मार्गदर्शन आई वडिलांकडून मिळणे अत्यंत आवश्यक आहे.

5)शिक्षक-

बालकाच्या सामजिक विकासावर शिक्षकाच्या वर्तनाच्या विशेष प्रभाव पडतो . कारण शिक्षक विद्यार्थ्यासमोर आदर्श असतो. पूर्वप्राथमिक शाळेतील मुले शिक्षिकेला आई च्या भूमिकेत पाहतो . शिक्षेमुळे त्याला सुरक्षित वाटते. शिक्षक ,विद्यार्थ्यांच्या समस्या सोडविणारे,सहकार्य देणारे,प्रेमळ शब्दात बोलणारे असेल तर विद्यार्थी देखील त्यांच्याप्रमाणे मित्रांशी व्यवहार करतात.

7. उपाययोजना

1) काही पालक मुलांचे मित्र ठरविताना आर्थिक सामाजिक दर्जाचा निकष लावतात. अशा वेळी बालकाचा त्या ठरवून दिलेल्या मित्रांमध्ये समायोजन साधणे बरेच वेळा कठीण जाते. परंतु अशा वेळी बालकांनी मुलांना समजवायला पाहिजे आणि त्यांना त्यांच्या मनाप्रमाणे खेळू द्यायला पाहिजे.

2) घरामध्ये बालकाचे दुय्यम स्थान असेल बालकाला घरामध्ये स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून योग्य मान नसेल तर तो मित्रांच्या समूहामध्ये देखील दुय्यम स्थान स्वीकारतो अशा वेळी पालकाला मुलांमध्ये भेदभाव करायला नको त्यामुळे मुलांमधला आत्मविश्वास ढासळतो.

3) इतरांशी संबंध प्रस्थापित करायला बालकाला प्रेरणा देणे आवश्यक आहे.सामाजिक संबंधातून बालकाला आनंद मिळावयास पाहिजे. इतरांशी संबंध आला असता त्याला चांगला अनुभव प्राप्त होईल याविषयीची दक्षता घ्यावी लागेल.

8. निष्कर्ष

1) बालकाला खेळ खेळल्यामुळे नवीन मित्र जोडता येतात त्यामुळे बालकाला समाजात वावरण्यास मदत होते.

2) ग्रामीण आणि शहरी भागातील बालकाचा सामाजिक विकास हा भिन्न गतीने आणि पद्धतीने होतो.

3) मित्रासमूहाच्या प्रभावामुळे बालक सामाजिक व्यवहारांचे इतके महत्वपूर्ण प्रशिक्षण प्राप्त करतो.

4) मैदान हे खेळाचे निर्मिस्थान तसेच विकासाचा आधार आहे.

5)बरोबरीच्या मुलांमध्ये मुले खेळीमेळीच्या वातावरणात राहतात.

प्रश्नावली :-

१) कुटुंब प्रमुखाचे नाव ?

२) व्यवसाय काय करतात ?

३) वार्षिक उत्पन्न किती आहे ?

४) मुलाचे नाव काय आहे ?

५) मुलाचे वय किती आहे ?

६) किती मित्र आहेत ?

७) कुटुंबामध्ये मुलाचे स्थान ?

८) मोठ्या व्यक्तीशी बोलतात काय ? आणि कसे बोलतात ?

९) आई - वडील प्रेमाने बोलतात काय ?

१०) कोण -कोणते खेळ खेळता ? आणि किती वेळ ?

११) कॅप्टन असतो का ?

१२) मोबाईलचा वापर करता का ?

१३) मोबाइल मध्ये काय बघता आणि किती वेळ ?

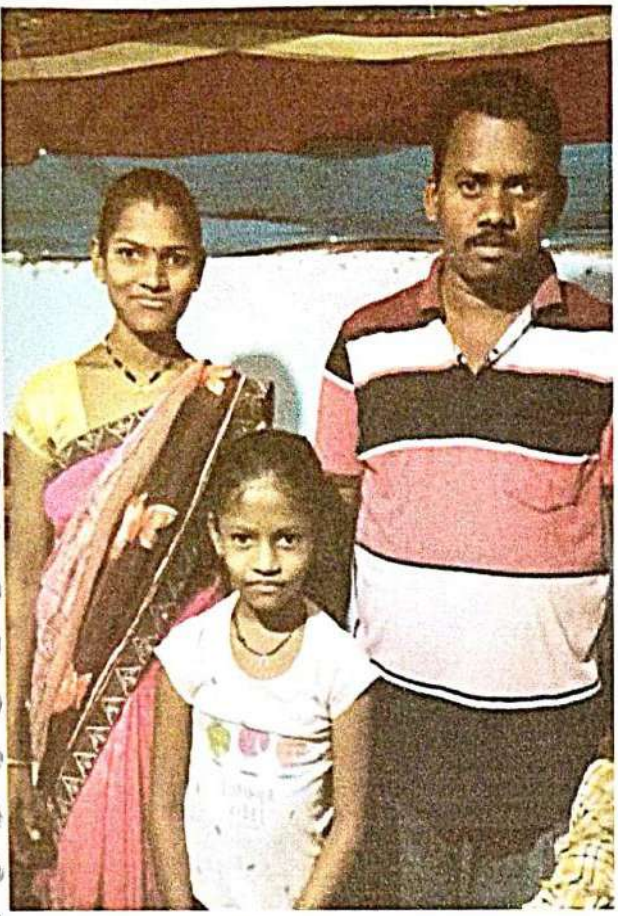
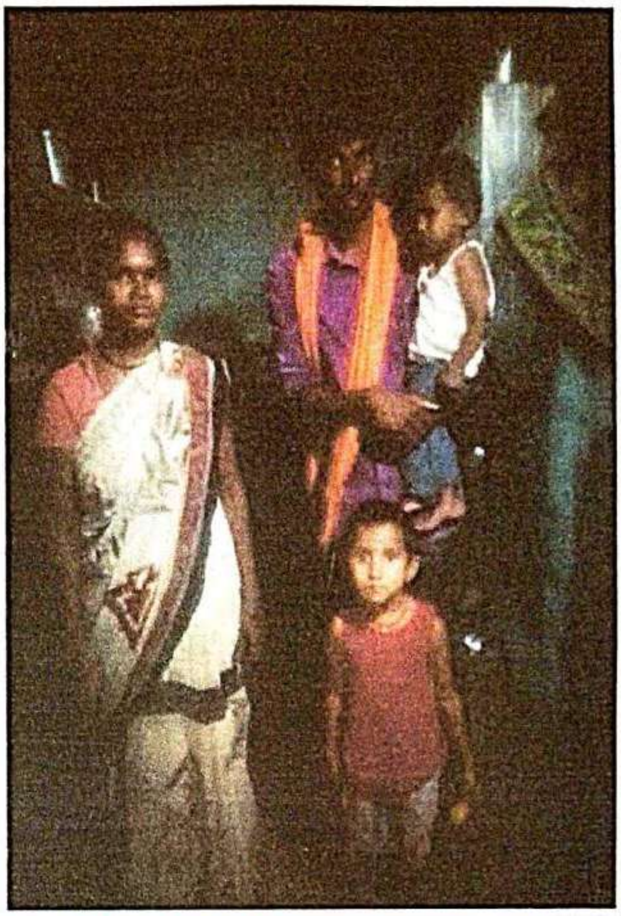

Project Work Report B.A.III (Marathi)

महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व. न. पं. महाविद्यालय,
आरमोरी, जि. गडचिरोली

मराठी विभाग व संशोधन केंद्र

सत्र : २०२२ - २३

प्रकल्प

- विषय -
संत तुकाराम जीवन आणि कार्य

- प्रकल्प कार्यात सहभागी विद्यार्थी -
बी. ए. भाग ३ (मराठी वाङ्मय)

मार्गदर्शक
प्रा. दिलीप घोनमोडे
प्रा. डॉ. विजय रैवतकर
मराठी विभाग व संशोधन केंद्र

महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व. न. पं. महाविद्यालय,
आरमोरी, जि. गडचिरोली

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, सत्र : २०२२-२३ अंतर्गत बी. ए. भाग ३ च्या विद्यार्थांनी मराठी वाङ्मय या विषयांतर्गत **'संत तुकाराम जीवन आणि कार्य'** या विषयावरील प्रकल्प प्रा. दिलीप घोनमोडे व प्रा. डॉ. विजय रैवतकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली यशस्वीरीत्या पूर्ण केला.

१) त्रिवेणी इंद्रकुमार आत्राम
२) कल्याणी खुशाल बागडे
३) अर्पिता रविदास बनकर
४) अंजली गजानन बनसोड
५) प्रतिभा अशोक बावणे
६) अंकित सुरेश बोबाटे
७) उर्वशी दीपक चौधरी
८) गायत्री हेमराज चौके
९) क्रिष्णा गणेश दास
१०) ज्ञानेश्वरी कुमदेव धारणे
११) वैशाली भगवंतराव गाडवे
१२) अक्षय शेषराव घुबडे
१३) अमिरकुमार केवळराम गुरनुले
१४) अपर्णा यशवंत जाळे
१५) धनंजय जयदेव किरंगे
१६) राकेश केवळराम गुरनुले
१७) प्रियांका राजेंद्र खोब्रागडे
१८) रोहित अजय मेश्राम
१९) योगराज विनोद नैताम
२०) लखन उमाजी नन्नावरे

प्रा. दिलीप घोनमोडे
विभागप्रमुख
मराठी विभाग

प्रा. डॉ. विजय रैवतकर
सहायक प्राध्यापक
मराठी विभाग

महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व. न. पं. महाविद्यालय, आरमोरी, जि. गडचिरोली

मराठी विभाग व संशोधन केंद्र

सत्र : २०२२ - २३

- प्रकल्प कार्यात सहभागी विद्यार्थी -

महात्मा गांधी कला, विज्ञान व स्व. न. पं. महाविद्यालय, आरमोरी, जि. गडचिरोली

मराठी विभाग व संशोधन केंद्र

सत्र : २०२२ - २३

- प्रकल्प कार्यात सहभागी विद्यार्थी -

अ.क्र.	विद्यार्थीचे नाव	स्वाक्षरी
१	त्रिवेणी इंद्रकुमार आत्राम	त्रिवेणी इंद्रकुमार आत्राम
२	कल्याणी खुशाल बागडे	K. K. Bagde
३	अर्पिता रविदास बनकर	A. R. Bankar
४	अंजली गजानन बनसोड	[illegible]
५	प्रतिभा अशोक बावणे	P. Bawane
६	अंकित सुरेश बोबाटे	[illegible]
७	उर्वशी दीपक चौधरी	[illegible]
८	गायत्री हेमराज चौके	[illegible]
९	क्रिष्णा गणेश दास	K. Das
१०	ज्ञानेश्वरी कुमदेव धारणे	N. K. [illegible]
११	वैशाली भगवंतराव गाडवे	[illegible]
१२	अक्षय शेषराव घुवडे	[illegible]
१३	अमिरकुमार केवळराम गुरनुले	A. K. Gurnule
१४	अपर्णा यशवंत जाळे	A. Y. Jale
१५	धनंजय जयदेव किरंगे	D. J. Kirange.
१६	राकेश केवळराम गुरनुले	R. Gurnule
१७	प्रियांका राजेंद्र खोब्रागडे	P. R. Khobragade
१८	रोहित अजय मेश्राम	R. A. Meshram
१९	योगराज विनोद नैताम	[illegible]
२०	लखन उमाजी नन्नावरे	L. U. Nannaware

प्रा. दिलीप घोनमोडे
विभागप्रमुख
मराठी विभाग

M. G. Arts, Science & Late N. P. Commerce College, Armori ★ Dept. of Marathi

प्रा. डॉ. विजय रैवतकर
सहायक प्राध्यापक
मराठी विभाग

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	पृ.क्र.
१	प्रस्तावना	१
२	संत तुकाराम यांचे जीवन	२
३	संत तुकारामांचा जीवनोत्तर प्रभाव	४
४	संत तुकारामांनी लिहिलेले ग्रंथ	४

संत तुकाराम जीवन आणि कार्य

➢ प्रस्तावना :-

संत तुकाराम हे इ.स. सतराव्या शतकातील एक वारकरी संत - कवी होते. त्यांचा जन्म देहू या गावात वसंत पंचमीला (माघ शुद्ध पंचमीला) झाला. पंढरपूरचा विठोबा हे संत तुकारामांचे आराध्य दैवत होते. संत तुकारामांना वारकरी 'जगद्‌गुरू' म्हणून ओळखतात. वारकरी संप्रदायातल्या प्रवचन व कीर्तनाच्या शेवटी 'पुंडलीक वरदे हरी विठ्ठल, श्री ज्ञानदेव तुकाराम, पंढरीनाथ महाराज की जय, जगद्गुरू तुकाराम महाराज की जय' असा जयघोष करतात. जगद्गुरू संत तुकाराम लोककवी होते.

'जे का रंजले गांजले!

त्यासी म्हणे जो आपुले!

तोचि साधू ओळखावा!

देव तेथेची जाणावा!'

अशाप्रकारचे अभंग संत तुकाराम महाराजांनी जनसामान्यांना सांगून ईश्वर भक्तीचा सुगम मार्ग दाखवला. वारकरी संप्रदायाची अखंड परंपरा त्यांनी निर्माण केली. सतराव्या शतकामध्ये सामाजिक प्रबोधनाची मुहूर्तमेढ रोवणारे सुधारक संत म्हणून संत तुकाराम महाराजांचा उल्लेख केला जातो. संत तुकाराम महाराज वास्तववादी निर्भीड आणि वेळप्रसंगी समाजातील दांभिकपणावर रोखठोक शब्दांमध्ये प्रहार करणारे संत होते. महाराष्ट्राच्या भूमीमध्ये या काळात अनागोंदी निर्माण झालेली होती. अशा काळात संत तुकारामांनी आपल्या साहित्यातून व कीर्तनांतून समाजाला अचूक मार्गदर्शन करण्याचे कार्य केले.

संत तुकाराम महाराज हे साक्षात्कारी व निर्भीड संत कवी होते. वेदान्त तुकोबांच्या अभंगवाणीतून सामान्य जनांपर्यंत प्रवाहित झाला. ‘अभंग म्हटला की तो फक्त तुकारामाचाच' एवढी लोकप्रियता त्यांच्या अभंगांना मिळाली. संत तुकारामांची भावकविता म्हणजे अभंग. हे अभंग महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचे महान द्योतक आहेत. वारकरी, ईश्र्वरभक्त, साहित्यिक, अभ्यासक व सामान्य रसिक आजही त्यांच्या अभंगांचा अभ्यास करतात. त्यांचे अभंग खेड्यांतील अशिक्षित लोकांच्याही नित्य पाठांत आहेत.

भागवत धर्माचा कळस होण्याचे महद्भाग्य त्यांना लाभले. महाराष्ट्राच्या हृदयात अभंगरूपाने ते स्थिरावले आहेत. त्यांच्या अभंगांत परतत्त्वाचा स्पर्श आहे. मंत्रांचे पावित्र्य त्याच्या शब्दकळेत पाझरते. त्यांची प्रत्यक्षानुभूती त्यांच्या भावकाव्यात आहे. त्यांच्या काव्यातील गोडवा व भाषेची रसाळता अतुलनीय आहे. संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगलेखनाबरोबरच गवळणीही रचल्या आहेत.

संत तुकारामांच्या अभंगाचा अनेकांनी अनेक अंगानी अभ्यास करून त्यांचे सौंदर्य उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. महाराजांची गाथा ही अखंड ज्ञानाचा स्रोत म्हणून जनसामान्यांच्या मुखांमध्ये कायम आहे. गाथा बुडवली म्हणणाऱ्यांना जनसामान्यांच्या तोंडून मुखोद्गत अभंग ऐकून गाथा जिवंत असल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव झाला. इंद्रायणी नदीच्या काठावर लाखोंचा जनसमुदाय गाथेतील अभंग म्हणू लागले. यावेळी संत तुकाराम

महाराजांना जाणीव झाली की आपले अभंग, आपली गाथा बुडालेली नाही. तर ती जनसामान्यांच्या मुखांमध्ये अखंड जिवंत आहे. आपल्या कार्याची ही खरी यथोचित पावती आहे.

खऱ्या अर्थाने संत तुकाराम हे या काळातील लोक संत होते. बहुजन समाजाला जागृत करून देवधर्म यासंबंधी मते लोकांना पटवून देण्यामध्ये ते यशस्वी ठरले. देव धर्मातील अनागोंदी त्याचप्रमाणे भोळ्या समजुती प्रयत्नपूर्वक नष्ट करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. समाजमनावरील अंधश्रद्धेचा पगडा दूर करून लोकांना नवा धर्म, नवी भाषा देण्याचं काम संत तुकारामांनी केले. संत तुकारामांचे धर्मक्रांतीचे समाजप्रबोधन आजही समाजाला मार्गदर्शक ठरलेले आहे. त्यांचे अभंग मानवी जीवनाला उपकारक ठरले आहेत. लौकिक अर्थाने संत तुकाराम हे आठव्या पिढीतील नायक होते. संत ज्ञानदेवांनी रचलेल्या भक्ती चळवळीला खऱ्या अर्थाने कळसास नेण्याचे काम हे संत तुकारामांनी केलेले आहे.

➢ संत तुकाराम यांचे जीवन :-

संत तुकारामांच्या जन्मवर्षाबद्दल इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत, त्यातली चार संभाव्य वर्षे इ.स. १५६८, इ.स. १५७७, इ.स. १५९८ आणि इ.स. १६०८ ही आहेत. इ.स. १६५० मध्ये हजर असलेल्या तमाम जनतेच्या समक्ष त्यांचा देव, विठ्ठल त्यांना सदेह वैकुंठी घेऊन गेले असे मानले जाते. मंबा भटने त्यांचा खून केल्याचे आरोप अगदी त्यांच्या देहांतापासून आहे.

संत तुकोबांचे संपूर्ण नाव तुकाराम बोल्होबा आंबिले. त्यांचा जन्म देहू येथे इ.स. १५९७ (शके १५२०) ला झाला. वाडवडील देहूचे महाजन. त्यांचे घराणे मोरे आणि आडनाव आंबिले आहे. त्यांच्या घराण्यातील विश्वंभरबुवा हे मूळ पुरुष महान विठ्ठलभक्त होते. त्यांच्या घरात पंढरीची वारी करण्याची परंपरा होती. संत तुकारामांचे वडील बोल्होबा व आई कनकाई होत. त्यांना सावजी हा मोठा भाऊ व कान्होबा धाकटा भाऊ होता. मोठा भाऊ सावजी विरक्त वृत्तीचा होता. घराची संपूर्ण जबाबदारी तुकोबांवरच होती. त्यांची पहिली बायको रखमाबाई व मुलगा संतू डोळ्यादेखत अन्नान करीत मेली. संसाराची अशी वाताहत तुकोबांना उघड्या डोळ्यांनी पाहावी लागली. नंतर पुण्याचे आप्पाजी गुळवे यांची कन्या जिजाई (आवली) हिच्याशी त्यांचा द्वितीय विवाह झाला होता. दुसऱ्या पत्नीच्या कर्कशपणाने त्यांच्या उद्विग्नतेत भरच घातली.

तुकोबांना त्यांच्या प्रापंचिक जीवनात विपत्तींचे तडाखे सहन करावे लागले. अनेक प्रापंचिक दुःखे भोगावी लागली. ते १७-१८ वर्षांचे असताना त्यांचे आई-वडील मरण पावले, मोठा भाऊ विरक्तीमुळे तीर्थाटनाला निघून गेला. भयंकर दुष्काळाचा त्यांना सामना करावा लागला. संतू नावाचा त्यांचा मोठा मुलगा दुष्काळातच गेला, गुरे ढोरेही गेली, महाजनकी बुडाली. मन उदास झाले, संसारात विरक्ती आली. या परिस्थितीत त्यांनी विठ्ठलावरची आपली परमभक्ती कायम ठेवत देहू गावाजवळील भंडारा डोंगरावर उपासना चालू केली. चिरंतनाचा, शाश्वताचा शोध घेत असताना त्यांना साक्षात्कार झाला. तेथेच परब्रह्मस्वरूप 'विठ्ठल' त्यांना भेटला असे मानले जाते.

संत तुकारामांचा सावकारीचा परंपरागत व्यवसाय होता. परंतु एकदा दुष्काळ पडला असता त्यांनी सर्व कुळांना त्यांच्या सावकारीच्या पाशातून मुक्त केले. जमिनीची गहाणवटीची कागदपत्रे इंद्रायणी नदीत टाकून दिली. पुढे प्रवचने - कीर्तने करताना संत तुकारामांना अभंगांची रचना स्फुरू लागली. सुदुंबरे गावातील त्यांचा

बालपणीचा मित्र संताजी जगनाडे यांनी संत तुकारामांचे अभंग कागदावर उतरवून घेण्याचे काम केले. देहू गावातील मंबाजी नामक बुवाने संत तुकारामांना खूप त्रास दिला. परंतु संत तुकारामांच्या पत्नी आवलीने मंबाजींना बदडण्याचा प्रयत्न केल्यावर मंबाजी पळून गेला. पण नंतर संत तुकारामांचा आध्यात्मिक अधिकार ओळखून त्यानेही त्यांचे शिष्यत्व पत्करले. पुण्याजवळील वाघोली गावातील रामेश्वर भट यांनी संत तुकारामांना संस्कृत भाषेतील वेदांचा अर्थ प्राकृत भाषेत सांगितल्यावरून त्यांना त्यांच्या अभंगांच्या गाथा इंद्रायणी नदीत बुडवून टाकण्याची शिक्षा दिली.

इ.स. १६४९ (शके १५७१) फाल्गुन कृ. द्वितीयेला संत तुकारामांचे सदेह वैकुंठ गमन झाले, असे मानले जाते. हा दिवस 'तुकाराम बीज' म्हणून ओळखला जातो. संत तुकाराम महाराज हे संसारी असून सुद्धा त्यांनी आयुष्य परमार्थाकडे वळवले. सर्व समाज श्रीमंत असावा अशी त्यांची धारणा होती. गरिबांविषयी त्यांना कळवळा होता. त्यांचे अंतकरण महासागरासारखे होते. माणुसकीची त्यांना जाणीव होती. ते व्यापारी होते. त्यांनी स्वतःच्या वाट्याला जे आले ते त्यांनी लोकांना दिले. कर्जदारांचे कर्ज माफ करणारा हा जगातील पहिला संत होय. जगामध्ये समता नांदावी अशी त्यांची मनोभूमिका होती. संसारातील विरक्तीचा ते महामेरू होते. गौतम बुद्धाने जसे राजऐश्वर्याचा त्याग केला. तसा संत तुकाराम यांनी संसारातील सुख-दुःखाचा त्याग केला. जगाचा संसार सुरळीत चालविण्यासाठी त्यांनी अभंगांद्वारे मानवाला व एकूणच तत्कालीन समाजाला मार्गदर्शन केले. त्यांचे मार्गदर्शन समाजाच्या दृष्टीने मौलिक ठरले.

समाजातील काही विकृत विकारांच्या लोकांनी संत तुकारामांना वेडा ठरविण्याचा प्रयत्न केला. अनेक कट कारस्थाने रचली, त्यांतून संत तुकाराम सहीसलामत सुटले. संत तुकारामांना चार मुले होती. कन्या भागीरथी व काशी तर पुत्रे नारायण आणि महादेव. यापैकी दोन आजाराने मरण पावले. पहिली बायको गेल्यानंतर त्यांनी जिजाई हिच्याबरोबर त्यांनी दुसरा विवाह केला. ती स्वभावाने खाष्ट होती परंतु सती सावित्रीसारखी पतिव्रता होती. संत तुकारामांचा संसार तिने नीट सांभाळला, त्यांची विरक्ती सांभाळली. संत तुकाराम महाराज भंडारा डोंगरावर आत्मचिंतनासाठी तेरा दिवस बसले. ईश्वराची करुणा भाकत चिंतन केले, त्यावेळी त्यांची सर्व देखभाल जिजाईने केली. संत तुकारामांनी स्वतःचा संसार सुखाचा करण्यापेक्षा जगाच्या कल्याणासाठी कीर्तनातून अभंगवाणी रचली, लौकिकार्थाने मायाजालात गुंतले नाहीत.

देहूला संत तुकाराम महाराज जेथून वैकुंठाला गेले, त्या स्थानावर नांदुरकीचे एक झाड आहे. संत तुकाराम बिजेला बरोबर दुपारी १२:०२ वाजता संत तुकाराम वैकुंठाला गेले, त्या वेळी हा नांदुरकीचा वृक्ष प्रत्यक्ष हलतो, असे सांगितले जाते. संत तुकाराम महाराज हे देहू या गावी जन्मले. संत तुकाराम महाराजांना "जगदगुरू" असे संबोधले जाते. जगदगुरू संत तुकाराम महाराज हे सदैव "हरिनामात" गढलेले असायचे. होळी नंतर लगेच दुसऱ्या दिवशी "तुकाराम बीज" हा दिवस येतो. याच दिवशी जगदगुरू संत तुकाराम महाराज हे नांदुरकी वृक्षाच्या छायेखाली ध्यानस्त बसून सदेह वैकुंठधामाला गेले. वैकुंठधाम म्हणजे साक्षात "श्री हरि भगवान विष्णू" यांचे धाम. जगदगुरू संत तुकाराम महाराज यांच्या नावातच "राम" आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्यासारख्या एक युगप्रर्वतक महापुरुषाने संत तुकाराम महाराज यांचे आशीर्वाद घेऊन आपल्या कार्याला सुरुवात केली होती. यामुळे संत तुकाराम महाराजांना "जगदगुरू" असे संबोधले जाते.

➢ संत तुकारामांचा जीवनोत्तर प्रभाव :-

संत बहिणाबाई शिवूर ता. वैजापूर ही संत तुकारामांची शिष्या. संत तुकारामांनी तिला स्वप्नात गुरुपदेश दिला होता. संत तुकाराम महाराजांनी वैकुंठगमन केल्यावर बहिणाबाईची निष्ठा पाहून तिला साक्षात दर्शन दिले होते, असे म्हणतात. संत तुकारामांनी बहिणाबाईला बौद्धांच्या 'वज्रसूची' या बंडखोर ग्रंथाचे मराठी भाषांतर करायला सांगितले होते.

➢ संत तुकारामांनी लिहिलेले ग्रंथ :-

'संत तुकाराम गाथा' म्हणजे हिंदूची गीता आहे. महाराष्ट्राच्या पावन भूमीत गेली चारशे वर्ष मुक्तीची ज्ञानगंगा या गाथेच्या रूपाने वाहत आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम म्हणजे महाराष्ट्राची सांस्कृतिक विद्यापीठे आहेत. त्यांचे साहित्य म्हणजे आध्यात्मिक ज्ञानाचा आधारवड आहे. अभंग आणि ओवी हे तळागाळातील समाजात ठाण मांडून बसलेले आहेत. संत ज्ञानेश्वर व संत तुकारामांच्या या अभंगाची भाषा सरळ आणि सोपी आहे. मुखामध्ये रुळणाऱ्या, कानामध्ये गुंज घालणारे शब्द आहेत.

महाराष्ट्रातील देवगिरीच्या यादवांचा अस्त झाल्यानंतर महाराष्ट्रात सर्वत्र अंदाधुंदीचा कारभार सुरू झाला. बहुजन समाजाचे आर्थिक, धार्मिक शोषण सुरू झाले. गुलामगिरीचे जू हिंदूंच्या मानेवर लटकत होते. धर्मसत्ता प्रबळ झालेली होती. हिंदू धर्माला कर्मकांडाची जळमटे चिकटलेली होती. परकीय सत्ता बळकट झाली होती. समाजातील सत्त्व आणि स्वाभिमान हरवलेला होता. आदिलशाही, निजामशाही, मुघलशाहीचा विळखा समाजावर घट्ट झाला होता. महाराष्ट्रातील मराठा सरदार वतनांसाठी आपसांमध्ये लढत होते. स्वकीय कोण आणि परकीय कोण याची ओळख उरलेली नव्हती. हिंदू धर्मातील सनातनी लोकांनी चातुर्वर्ण्याची चौकट बळकट केली होती. त्यामुळे समाजात एकता अस्तित्वात नव्हती. अशा या काळामध्ये एक दिव्य ज्योत उदयाला आली. ती म्हणजे धर्म क्रांतीचा पहिला संत ज्ञानेश्वर या काळामध्ये पुढे आले. मराठी भाषेतील आध्यात्मिक क्रांतीची पहिली ज्ञानज्योत त्यांनी प्रज्वलित केली. तत्कालीन सनातनी धर्ममार्तंडांनी संत ज्ञानेश्वरांचा अतोनात छळ केला. परंतु संत ज्ञानेश्वरांनी धर्मशास्त्रानुसार त्यांना सडेतोड उत्तर दिली. सात शतकांहून अधिक वर्षे ही ज्ञानज्योत तेवत राहिली यातच तिचे थोरपण आहे.

संत ज्ञानेश्वरानंतर जनार्दन स्वामी, संत एकनाथ, संत नामदेव आणि त्यानंतर संत तुकाराम यांनी भागवत धर्माची पताका सर्वत्र फडकवली. भागवत धर्माचा कळस म्हणजे संत तुकाराम, त्यांनी बहुजन समाजामध्ये पसरलेली धर्म कर्मकांडाची जळमटे आपल्या कीर्तनातून पुसून टाकली. अभंगवाणी महाराष्ट्राच्या दऱ्याखोऱ्यांमध्ये वसली. अभंगवाणीतून सत्यधर्माची शिकवण जगाला संत तुकाराम यांनी दिली. सामाजिक परिवर्तनाची वादळ सर्वत्र पसरले. या वादळाला थोपविण्यासाठी सनातनी धर्ममार्तंडांनी कल्लोळ केला, कटकारस्थाने रचली अशा अनेक संकटातून नव्हे तर अग्निदिव्यातून जात असताना अभंग सतत गर्जत राहिला. जातीधर्माची उतरंड त्यांनी मोडून काढली. गुलामगिरीची चौकट मोडली. बहुजन समाजामध्ये स्वाभिमान निर्माण केला.

संत तुकाराम हे अभंगवाणी व कीर्तनाच्या माध्यमातून राष्ट्रधर्माची शिकवण देणारे या काळातील महत्त्वाचे संत ठरले. संत तुकाराम यांनी बहुजन समाजाला जागृत करून देव आणि धर्म यासंबंधी ठोस मते पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. देवभोळेपणा, धर्मातील चुकीच्या समजुती त्यांनी प्रयत्नपूर्वक दूर सारण्याचा प्रयत्न केला.

तत्कालीन धर्ममार्तंडांनी त्यांना खूप विरोध केला. नंतर ते विरोधक नमले. संत तुकारामांचे धर्मक्रांतीचे समाजप्रबोधन आजही मार्गदर्शनपर ठरलेले आहे. त्यांची वंशावळ पाहिली तर त्यांच्या घराण्यात वारकरी संप्रदायाची परंपरा अखंड दिसते. त्यांच्या घराण्यातील मूळ पुरुष विश्वंभर त्यांची पत्नी रमाबाई हरी आणि मुकुंद अशी त्यांची दोन मुले ही दोन मुले लढाईत मारली गेली. तत्कालीन रूढीप्रमाणे मुकुंदाची पत्नी सती गेली. हरीची पत्नी गरोदर असल्याने सती गेली नाही. हरीला विठोबा नावाचा मुलगा झाला. विठोबाचा दाजी व दाजीचा शंकर, शंकरचा कान्होबा, कान्होबाचा बोल्होबा आणि बोल्होबाचा संत तुकाराम असा हा वंश आहे. संत तुकारामांचे उपनाव मोरे असे होते. वंशपरंपरेने घरी वाण्याच्या दुकानाचा व्यवसाय होता. सावकारी होती. पुण्यापासून पंधरा ते वीस किलोमीटर अंतरावर इंद्रायणी नदीकाठी देहू गाव वसले आहे. संत तुकाराम यांचे मूळ पुरुष विश्वंभर यांनी गावांमध्ये विठोबाचे देऊळ बांधलेले होते. घराण्यात वारकरी संप्रदाय अखंड चालत आलेला होता. असा उल्लेख महिपतीकृत संत तुकाराम चरित्रात सापडतो.

संत तुकाराम यांच्या घराण्यात आठ पिढ्या सावकारी होती, ते महाजन होते. घरात श्रीमंती नांदत होती. कोणत्याही गोष्टीची कमी नव्हती घरी नोकर - चाकर यांची मांदियाळी होती, असे असूनसुद्धा संत तुकाराम या गोष्टींपासून विरक्तच राहिले. संसार असूनसुद्धा त्यांनी आयुष्य परमार्थासाठी वाहिले.

संत तुकारामाच्या अभंगांची गाथा महाराष्ट्र सरकारने आणि शिवाय अनेक प्रकाशकांनी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केली आहे. या गाथेचे गजेंद्र कर्णे व भारती महाराज यांनी तेलुगू भाषेत भाषांतर केले हे येथे नोंदवावेशे वाटते.